

Академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти АПН України

На правах рукопису

Курняк Лариса Миколаївна

УДК 37.504

**Формування екологічної культури студентської молоді
в умовах системних трансформацій в сучасній Україні**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Андрущенко Віктор Петрович

доктор філософських наук,

професор, академік АПН України

Київ – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	9
РОЗДІЛ II. ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СТРУКТУРІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ	53
2.1. Поняття та структура ціннісних орієнтацій студентів	53
2.2. Місце та роль екологічної культури в системі цінностей студентської молоді	66
2.3. Екологічна культура як принцип орієнтації всіх інших цінностей на захист (збереження, підтримку, розвиток) природи, людини, культури, моралі, духовності	78
РОЗДІЛ III. ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	89
РОЗДІЛ IV. ПОЗАНАВЧАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ	123
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160

ВСТУП

Актуальність дослідження. Формування екологічної культури молоді, особливо студентів, належить до найбільш відповідальних і актуальних завдань сучасної соціально-філософської теорії і практики саме тому, що від свідомості, цінностей і культури студентської молоді – майбутніх керманців виробництва, вчителів та вихователів – буде, (коли б чи не в першу чергу), залежати якість і безпечність виробничих процесів і життєвого середовища, самопочуття людини, ефективність використання природних ресурсів, тривалість життя людства як цивілізації. Екологічна парадигма визначає характер, інтенсивність і напрями взаємодії людини і природи й від того, з якою свідомістю, почуттями і волею людина підійде до цієї взаємодії, безпосередньо залежить те, яке майбутнє вона підготує для себе, своїх дітей та онуків. Зрозуміло, екологічна культура не формується самоплинно; вона постає як результат цілеспрямованої, систематично організованої загальної (та екологічної) освіти і виховання, свідомої роботи над собою кожною особистістю. Вивчення особливостей цього процесу на кожному з етапів суспільного поступу є нагальним завданням сучасної соціальної теорії і практики. Останнє обумовило вибір теми даного дослідження й основні напрями її теоретичної розробки.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в Україні склалась вкрай загрозлива екологічна ситуація. Практично мова йде про “зону екологічного лиха”, в яку перетворився донедавна квітучий і благодатний край з оптимальними природними умовами і значним рекреаційним потенціалом. Внаслідок бездумного господарювання, нераціонального використання природних ресурсів, перенасичення водних і земельних ресурсів залишками та відходами хімічного, металургійного, гірничорудного і т.п. виробництва, особливо радіоактивними викидами Чорнобильської АС, Україна перетворилась в одну з екологічно найбрудніших країн європейського простору. Без нагальних еколого-забезпечуючих змін, спрямованих на

радикальне оздоровлення природи і суспільства, відвернути екологічну катастрофу, здається, майже неможливо. В свою чергу, зазначені зміни мають впроваджувати фахівці, які володіють екологічною свідомістю і культурою, відчують глибоку “виснаженість природи” й силу “людського фактору”, що повинен прийти їм на допомогу. Формування культури і дії природозахисного мислення якраз і викристалізовується як завдання, на якому мають бути зосереджені найбільш дієздатні теоретичні і практичні сутнісні сили людини і суспільства. Дослідження цієї проблеми має теоретичний і практичний сенс.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Проблеми екології, формування екологічної культури осмислювалися та обговорювалися багатьма дослідниками. Серед них, насамперед, слід назвати таких вчених, як Н.Депенчук, П.Водоп'янов, М.Голубць, Р.Карпінська, М.Михальченко, А.Мозелов, С.Мороз, А.Нагорна, М.Огняник, М.Тарасенко, Ю.Шеляг-Сосонко.

У контексті соціальної філософії ця проблема осмислювалась у публікаціях В.Андрущенка, Г.Бачинського, М.Будика, С.Валентея, С.Васюти, В.Вернадського, Е.Прусова, А.Гори, І.Грабовського, Л.Губерського, Г.Доброва, Н.Достовалової, В.Касьяна, М.Кисельова, В.Князева, О.Колбасова, В.Комарова, Б.Коммонера, К.Кондратьєва, П.Куусі, Д.Ліхачова, А.Лоя, Г.Марчука, Д.Медоуза, М.Мойсеєва, Ю.Одума, П.Олдака, Р.Перелета, А.Печчеї, Е.Піанки, Т.Пікашової, М.Реймерса, У.Рукельхауза, В.Соколова, М.Тарасенка, А.Урсула, С.Хантінгтона, Г.Хефлінга та інших відомих вітчизняних та іноземних учених.

Знаковими, та (у відомому сенсі) методологічними для нашого дослідження є роботи видатного українського природодослідника і філософа В.Вернадського, зокрема, його праці “Філософські думки натураліста”, “Біосфера й ноосфера”, “Роздуми натураліста”, “Проблеми біогеохімії” та ін. Опорним є положення В.Вернадського про діяльність людини як продовження життєдіяльності біосфери; духовної єдності людства у

ноосфері; становлення гуманістичного світогляду; його формування засобами освіти, що здійснюється в контексті розвитку матеріальної й духовної культури.

Цінним джерелом для нашого дослідження є книга В.Крисаченка та М.Хилька “Екологія. Культура. Політика”, в якій розкриваються основні категорії екології як цілісного знання про життя, а також структура та основні принципи функціонування екологічних систем. Розглянуто феномен біосфери як цілісної системи, здатної до саморегуляції та самовідтворення, показано основні форми втілення живої речовини. Автори аналізують механізм відносин людини і біосфери та явища, викликані такою взаємодією. Важливим є обґрунтований у книзі підхід до феномена екологічної культури як до людської діяльності. Автори розглядають предметні та світоглядно-ціннісні засади традиційної екологічної культури, простежують різноманітні аспекти та обставини екологізації людської діяльності в контексті відновлення екологічної культури суспільства. Детально аналізуються діяльнісні виміри реалізації екологічної культури та екологічної політики. Розглядається практичне значення таких засобів формування свідомої екологічної діяльності, як екологічна освіта, виховання та формування екологічної свідомості.

Подібне ж значення мають для нашого дослідження монографії А.Толстоухова і М.Хилька “Екобезпечний розвиток: пошуки стратегії” (2001), Ю.Шемшученка “Правовые проблемы экологии” (1989), М.Тарасенка “Природа, технология, культура. Философско-мировоззренческий анализ” (1985), А.Печчеї “Человеческие качества” (1980), В.Костицького “Екологія перехідного періоду. Право. Держава. Економіка” (2003).

Разом з тим, незважаючи на досить помітний доробок наукових публікацій, не всі аспекти процесу формування екологічної культури студентської молоді висвітлені в них достатньо повно. Насамперед, на наш погляд, потребує уточнення вихідне і опорне поняття – “екологічна культура”; структура та основні її функції, роль екологічної культури в

збереженні цивілізації. Недостатньо розглядається питання про роль екологічної культури в системі цінностей студентської молоді; особливості її формування засобами навчального процесу та в позаурочний час. Практично випали з поля зору дослідників і такі проблеми, як роль екологічної практики, утвердження екологічних пріоритетів у процесі практичної діяльності студентів (будівельні загони, різноманітні роботи у сфері сільськогосподарського виробництва тощо). Потребує пояснення і те, чому саме екологічні пріоритети найбільш активно єднають сучасну студентську молодь в системі політичної участі. Враховуючи актуальність та недостатню розробленість тематики, автор обрав її в якості предмета безпосереднього теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти АПН України - "Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття" (0103U000960, № 44 від 06. 03. 2003 року).

Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради інституту вищої освіти АПН України від 26 вересня 2005 року (протокол № 6 п. 3.6).

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є аналіз сучасного стану та особливостей формування екологічної культури студентської молоді в Україні в період системних трансформацій суспільства.

Досягнення цієї мети потребує розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан розробки даної тематики в сучасній світовій і вітчизняній літературі;
- уточнити зміст і значення поняття "екологічна культура" в структурі ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді;
- здійснити аналіз механізмів та узагальнення досвіду формування екологічної культури студентів засобами навчально-виховного процесу;

- виявити “вузькі” місця та суперечності цього процесу, обґрунтувати шляхи та засоби їх уникнення;

- проаналізувати можливості позанавчальних засобів та технологій формування екологічної культури студентської молоді, уточнити шляхи та особливості використання цих можливостей в практиці виховної та соціальної роботи у сучасному вищому закладі освіти.

Об’єкт дослідження – екологічна культура особистості.

Предметом дослідження є процес і механізм формування екологічної культури у студентської молоді в сучасній Україні.

Методи дослідження. Головним методологічним інструментарієм дослідження є фундаментальні основи наукового аналізу, зокрема: діалектичний, герменевтичний, порівняльний, структурно-функціональний та інші методи. Автор намагався використовувати їх у взаємозв’язку і взаємодоповненні, що дозволило виявити суперечності досліджуваних проблем, причини, які до цього спонукають, чинники та умови розв’язання суперечностей, здійснити на цій основі відповідний прогноз розвитку ситуації в майбутньому.

На основі *структурно-функціонального методу* автором проаналізовані структура ціннісних орієнтацій студентської молоді, їх функціональні взаємозв’язки та залежності, місце та роль в них екологічних цінностей. *Герменевтичний метод* дав змогу проникнути в сутність екологічної культури як соціокультурного феномена, що розгортається на основі діяльності людини й має гуманістичну спрямованість. *Порівняльний* - дозволив порівняти характер і ефективність формування екологічної культури у вітчизняних та зарубіжних вищих закладах освіти різного типу. *Прогностичний* - був використаний з метою опрацювання можливих моделей і технологій формування екологічної культури студентської молоді.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснено комплексний аналіз проблем формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні,

виявлені особливості цього процесу, засоби та технології. В цьому контексті сформульовані такі основні результати даного доробку, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист:

1. Узагальнено теоретико-методологічні засади визначення змісту поняття “екологічна культура”, вихідними у визначенні якого є поняття “природа” і “культура”. Поглиблено аналіз понятійного апарату, зокрема запропоновано авторське визначення поняття “екологічна культура студентської молоді” як багатомірний комплекс духовної культури особистості, який включає три взаємопов’язаних компоненти: екологічні знання, екологічні почуття і екологічна діяльність.

2. Дістало подальшого розвитку діяльнісний контекст поняття “екологічна культура”: з одного боку, як сукупність природо-, соціо- і культуро- зберігаючих (захищаючих, підтримуючих) дій та технологій, які забезпечують стійку рівновагу в системі “людина-довкілля”, реалізацію людського підходу до здійснення всіх видів людської діяльності; з другого – усвідомлення її як теоретичної галузі знань про місце людини в біосфері як істоти, засобами діяльності якої врівноважується життєдіяльність біосфери;

3. На новому рівні дана оцінка ціннісного значення поняття “екологічна культура”, доведено, що вона займає провідне місце в структурі соціокультурних орієнтацій сучасної студентської молоді, яка прагне підпорядкувати її формуванню всі наявні та перспективні можливості навчально-виховного процесу та позанавчальних технологій;

4. Вперше на основі аналізу наявного стану формування екологічної культури студентів виявлено низку суперечностей, розв’язання яких дозволить інтенсифікувати цей процес, вивести його на більш високий рівень організації. До таких суперечностей належать, зокрема: 1) низький рівень наявності екологічної проблематики в структурі навчальних курсів та спецкурсів; 2) низька зацікавленість педагога в актуалізації екологічного аспекту навчального процесу; 3) хаотичний зв’язок навчального процесу з

практичним втіленням екологозабезпечуючих технологій; 4) загальна непорядкованість (невизначеність) місця (обсягу, значення) курсу екології в структурі навчального плану вищого навчального закладу; 5) низька забезпеченість студентів навчальною і науково-теоретичною літературою;

5. Запропоновано авторський підхід до розв'язання суперечностей щодо формування екологічної культури студентів. Це більш повна змістовна насиченість навчальних курсів екологічною проблематикою; введення в навчальний процес особливого навчального курсу з екології та його стратифікації відносно майбутньої професії молодого спеціаліста; екологічна підготовка та перманентна перепідготовка викладачів; залучення до формування екологічної культури позанавчальних технологій і засобів, зокрема, в канікулярний період, під час підробітків студентів у позанавчальний час.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в подальшій розробці соціально-філософських проблем, що стосуються екологічного світогляду та культури, особистісного буття, творчої активності, самопізнання студентської молоді; можуть слугувати у якості підґрунтя для оцінки тенденцій, динаміки ціннісних змін, що домінують нині у студентському середовищі; можуть бути застосовані при викладанні відповідних тем у курсах соціальної філософії, етики та естетики, світової культури, культурології, спецкурсах. Положення дослідження будуть корисні при створенні програм, методик, підручників, посібників з екології та культури. Матеріали дисертації можуть бути використані і в організації соціальної і культурно-виховної роботи в студентському середовищі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження викладені у публікаціях автора, у виступах та доповідях на науково-практичних конференціях, семінарах та симпозіумах, зокрема, в секційній доповіді “Екологічна парадигма державотворення та освіта” на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Сучасний стан і тенденції розвитку вищої освіти в Україні: філософські аспекти” (м. Івано-Франківськ,

13-15 січня 2006 р.); ряді теоретичних (підсумкових) семінарів в Інституті вищої освіти АПН України; висвітлювались у виступі автора як учасника Других міжнародних Драгоманівських читань (м. Київ, вересень, 2006р.) в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 4 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, і 3 тезах виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, 4-х розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації складає 175 сторінок, із них обсяг основного тексту – 159 сторінок, список використаних джерел включає 179 найменувань обсягом 17 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Будь-яке наукове дослідження потребує у відпрацюванні строгого понятійного апарату, який адекватно відображав би сутність описуваних явищ. Не є виключенням і галузь соціальної дійсності, що представлена екологічною культурою.

Загальна теорія екологічної культури оперує такими поняттями: “екологія”, “екологічна освіта”, “екологічна просвіта”, “екологічні знання”, “екологічні почуття”, “екологічна свідомість”, “екологічна переконаність”, “екологічна компетенція”, “екологічна діяльність” та ін. Та чи інша компонента становить відповідний рівень в опануванні екологічною культурою і ми, виходячи із логіки розгортання поняття “екологічна культура” і дійсність, будемо звертатись до їх інтерпретації і структури. Розпочати ж розгляд, вважаємо за доцільне, із таких основних базисних категорій якими є “природа” і “культура”, що потребують уточнення і подальшого однозначного тлумачення в даному дослідженні. Дослідження переходу від першого до другого має велике значення для формування світоглядних основ сучасної екології.

Втім, нами рухає не лише пізнавальний інтерес. Проблема взаємодії культури та природи зумовлюється насамперед реаліями культурного буття, соціальними, антропологічними, духовними та екологічними наслідками такої взаємодії. Це зобов'язує до ретельного аналізу як своєрідної, так і генетичної й структурної взаємозалежності природи та культури.

Зрозуміло, що поняття “природа” – одне з найширших. Передовсім тому, що природа обіймає все те, що виникло та існує саме по собі, незалежно від волі й бажання людини. Як результат узагальнення, поняття “природа” охоплює все існуюче, увесь світ у розмаїтті його форм, і близьке

до понять матерії, універсуму, Всесвіту. Але таке тлумачення більш властиве природі як матеріальній дійсності в її долюдському бутті. Для означення дійсності після появи людини як природного, але одночасно і соціально-культурного чинника, за поняттям “природа” закріплюється вся сукупність природних умов існування людини. І вже як така “природа”, як стверджують фахівці, фіксує певну межу життєдіяльності людини, відмінність зовнішніх об'єктивних обставин людського буття від внутрішніх особливостей самої людської життєдіяльності. Тому природа – об'єктивна, незалежна реальність, яка передує людському соціокультурному існуванню, навіть і в самій людині, як її організм чи антропологічні характеристики [40, 6].

Поняття “культура” є також одним із самих звичних і широко уживаних у сучасній мові. Навряд чи можливо знайти людину, яка б не знала, що воно позначає. У той же час поняття “культура” носить чітко виражений полісемантичний характер, що призводить до істотних розбіжностей у поглядах на його зміст і невгасаючі дискусії. Слід додати, що полісемантичність цього поняття прогресує. Якщо в 50-х роках минулого століття, зокрема А. Кребер і К. Клакхон зібрали близько 170 визначень культури, то зараз них нараховують уже близько 250. Фахівці з подивом відзначають, що чим більше докладається зусиль для уточнення поняття “культура”, тим невизначенішим воно стає. У різних наукових напрямках і навіть різними дослідниками, що працюють у тому самому напрямку наукового пошуку, у поняття “культура” вкладається найрізноманітніший, нерідко альтернативний зміст. Багатозначність і невизначеність його, очевидно, впливає з недостатньої дослідженості і надзвичайної складності явищ, відображених цим терміном [45, 98-99].

Поняття "культура" випрацьовувалося поступово. Навіть досить розвинуті народи стародавності - єгиптяни, греки, індійці, китайці – ніколи не говорять про культуру як таку, а тільки про окремі її сторони і аспекти: оброблення землі, виховання і вихованість, самовдосконалення, здатність оцінювати прекрасне і т.п. Міркуючи про культуру, ми частіше маємо на

увазі її різновиди: музичну, словесну, мальовничу, театральну і т.п. Тим часом, культура володіє свого роду "глобальною якістю", складаючи особливий світогляд, специфічну систему розуміння і відтворення життя.

Розуміння культури як деякої єдності і цілісності стає потрібним тоді, коли суспільна свідомість приходить до раціонального осмислення специфічних механізмів саморозвитку людського роду, що здійснюється через процес цілеспрямованого перетворення оточуючого нас світу. Це відбулося в другій половині XVII ст. – епосі швидкого розвитку промисловості і становлення пов'язаної з нею експериментальної науки; епосі, коли перетворення ринкових відносин у всезагальну форму соціального зв'язку швидко нівелює станово-корпоративні відмінності, формуючи універсальні ("загальнолюдські") способи мислення і життєдіяльності. Форми реалізації сутнісних сил людства, що виробляються людьми в їхній спільній діяльності, були усвідомлені як "культура". У цій категорії зафіксовано не якесь особливе явище, відмінне від інших суспільних явищ, а дещо новий погляд на людину і суспільство, що дозволяє виділити і визначити специфічно людське в його найглибшій суті [73, 43].

Ситуація ускладнюється ще і тією обставиною, що поняття "культура" носить конкретно-історичний характер, тому що культура кожної історичної епохи має відповідну специфіку. Як справедливо відзначає В. Межуєв, "звично культуру виділяють в якості особливої сфери діяльності, насамперед стосовно природи. У цьому сенсі відмінності між природою і культурою є вихідним для всіх традиційних уявлень про культуру, що мали місце в історії суспільної думки" [84, 105].

Поняття "культура" запроваджується у вживання разом із системою сутнісних протиставлень, що дозволяють виявити і дослідити саме цю проблему. Так, німецький юрист і політичний мислитель С. Пуфендорф (1632-1694), що, очевидно, першим застосував термін "культура" у самостійному значенні, виражає з його допомогою насамперед відповідну спрямованість сукупної діяльності людей. Культура – це "поліпшення

природи", яке у свою чергу приводить до "поліпшення життя". Таким чином, "культура" визначається як якась протилежність даній природі ("натурі"). Це базисна логічна структура, яка в явному або неявному виді збережеться практично у всіх концепціях культури аж до найсучасніших [73, 44].

Протипоставлення культурного і природного як двох незалежних і навіть конфронтуючих сутностей, що відображені в споконвічній опозиції "культура – натура", мало глибокі наслідки. Власне, сучасну екологічну ситуацію ми теж, у відповідному сенсі, можемо розглядати як продукт такого протиставлення. "Світ природи" і "світ культури", – відзначав Я. Мінкявічюс, роз'єднані і протиставлені один одному, страждають кожен порізно: природа – від екологічної кризи, культура – від кризи духовної" [29, 218].

Отже, здавалось би перше визначення понять "природа" і "культура" виявляє їхню відмінність: під культурою розуміють щось створене людиною, і в цьому значенні – штучне; під природою – все те натуральне, що існує за незалежними від людини законами. Але в дійсному, об'єктивно-історичному існуванні природа, культура й суспільство являють собою нерозривну єдність, цілісність (ніяк не механічну суму "частин"), розвиваючись як природно-історичний та культуротворчий процес життєдіяльності суспільства. Лише абстрагуючись від цього, подумки можна протиставляти їх як окремі реалії. І хоча на перший погляд межа між культурою та природою здається очевидною й безпосередньо сприйнятною для кожного, насправді культура не лише відрізняється від природи, а й передбачає її наявність не стільки як попередню, скільки як постійну й необхідну умову свого існування та розвитку. Це, в першу чергу, об'єктивні природні умови як загальний предмет людської праці, завдяки чому здійснюється саме людське життя. По-друге, це об'єктивне матеріальне начало в самій людині, її тілесна й родова організація. Таким чином, можливості буття культури задаються природою. Навіть на емпіричному рівні можна констатувати те, що природне не байдуже для тих форм, за якими "відливається" й живе культура. Свідчення такої залежності можна виявити на всіх рівнях існування різних

культур: від виготовлення знарядь праці й розвитку технології трудової діяльності до особливостей побуту та явищ духовного життя [40, 6-7].

Природа – вихідний пункт людського розвитку. Людська залежність від природи базується не тільки на тому, що людина – продукт органічної еволюції природи. Процес людського буття дедалі більше потребує взаємозв'язку з природою як необхідної передумови. Однак змістом людського буття є культурне вивільнення із стану безпосередньої залежності від природи, підпорядкування цієї залежності людському розуму й волі. Тому, перебуваючи в об'єктивному, від неї незалежному зв'язку з природою, людина виробляє суб'єктивні засоби та створює умови оволодіння цим зв'язком. У цьому процесі народжується світ артефактів – “учинених речей”, виникає “друга природа”, створена людиною в процесі праці та предметно введена у сферу соціальних зв'язків, олюднена, соціалізована природа. Культура як спосіб людського буття – то вже позабіологічне, надприродне явище, котре однак свідчить, що людина є важливою рушійною силою багатьох процесів біосфери [40, 7].

Поряд з цим поняття культури служить (за Пуфендорфом) і для більш вузьких і спеціальних протиставлень – уже в рамках історії. У даному випадку під культурою розуміється деякий рівень упорядженості і розвитку: культура – те, що відрізняє цивілізовану людину від дикуна. Слово "культура" у цьому змісті набуває дуже широкий обсяг і зміст: це вже не тільки сам процес "поліпшення", "оброблення", але і його результати як предметні, так і ідеальні (мови, норми моралі, знання і т.п.). Міркуючи в цьому ключі, Дж. Віко (1668-1744) спробував конкретизувати загальні логічні принципи культури і визначити їх як історичні. Відокремлюючи культуру від "лісового існування" дикунів, він пов'язує культурний стан людства з трьома встановленнями, які слугують підґрунтям культури. Це – регулювання шлюбних відносин і шлюбні церемонії, обряди поховання і релігія [73, 44].

У XVIII ст. філософія Нового часу включає поняття культури в систему категорій, що розкривають закони історії й історичної діяльності. У цій системі культура розуміється одночасно і як інструмент удосконалення людини, і як мета, що надає внутрішній сенс історії й, як особливий механізм перетворення загального в індивідуальне, функція якого в тому щоб внести людське (у змісті родове, загальнолюдське) у кожную людину. Таким механізмом і є культура, яку І. Кант визначав як позитивну частину виховання або як “передавання навичок” [42, 454].

Більшість з пропонованих у нашій літературі визначень культури виходить з цього традиційного розходження і трактує її як дещо “неприродне”. А саме:

- як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною;
- як “друга природа”, тобто усе створене і перетворене людиною;
- як специфічний спосіб людської діяльності;
- як універсальний засіб громадського життя людей;
- як сфера творчості людини;
- як устояні, загально визнані елементи створеного людиною світу (норми, навички, обряди, стереотипи і зразки поведінки й ін);
- як межі людини у світі;
- як міра (ступінь) гуманізації суспільства і людини;
- як система цінностей і процес їхньої реалізації;
- як система традицій і т. д [45, 100].

Зрозуміло, що у кожному окремому визначенні є раціональне зерно, кожне з них відображає один із сутнісних аспектів культури. Але, по-перше, такому феноменові, як культура, майже неможливо дати вичерпне визначення, у силу його багатосторонності і складності. А по-друге, характер визначення залежить від спрямованості і мети дослідження. Нас у даному випадку цікавить не стільки уточнення визначення культури, скільки

співвідношення культурного і природного у визначенні культури і вплив, який чинить таке співвідношення на формування світоглядних установок.

Отже, культура, як специфічний спосіб існування людини в природі, не лише не усуває значення останньої в людському бутті, а й сама є засобом взаємозв'язку, засадою людської єдності з природою. Адже “хитрість розуму”, яку виділяв у людині Гегель, полягає в тому, що природним силам людина протиставляє вже приборкані сили природи, вже знані закономірності природних процесів. Культура сприяє виділенню людини (суспільства) із природи, відносному вивільненню її щодо природно-необхідного шляхом оволодіння ним. Водночас культура є засобом “вписування” людини в природу. Чим гармонійніша взаємодія людини і природи, тим якісніше її життя з точки зору культурного розвитку.

Як бачимо, навіть короткий огляд співвідношення природи та культури виявляє всю складність і неоднозначність цієї проблеми. Осягнути ж сутнісну своєрідність культурного феномена неможливо поза баченням діалектичного характеру його єдності з природою. При цьому важливо зважати на те, що природа як сукупність властивостей зовнішньої матеріальної дійсності, виявлених та узагальнених у процесі взаємодії із колективною родовою життєдіяльністю, є об'єктивною засадою людського буття як культури, її загальною й необхідною передумовою. Культура ж є суспільно вироблена загальна форма зв'язку, що характеризує єдність людини з природою і виступає необхідним засобом людського існування в природному універсумі. Отож, за всієї своєї своєрідності культура перебуває в органічній єдності з природою [40, 8].

Великою заслугою наукової думки була розробка розгорнутих типологій культур і цивілізацій. Розвиток культури починає усвідомлюватися як єдиний процес, що протікає у всесвітньо-історичному масштабі і характеризується відповідними зв'язками причин і наслідків, внутрішніми закономірностями, періодизацією.

Полісемантичність термінів “культура” і “цивілізація” – очевидна. Тому тривалий час вони вживалися як синоніми. Культурність або цивілізованість розвинутих держав, національностей протиставлялася варварству досягнутих менших успіхів, які досягли сусіди. Зауважимо, що з епохи Відродження ці поняття стали поступово розділятися. Поняття культури все частіше стало застосовуватися до сфери духовного виробництва. У сфері матеріального виробництва став домінувати термін цивілізація. Даний поділ згодом знайшов стійку тенденцію до посилення.

Між іншим, майже всі автори, що акцентують увагу на негативних наслідках розвитку науки і техніки (від Сенеки до представників Римського клубу), піддавали критичному аналізу як цивілізацію, так і культуру. О.Шпенглер, наприклад, вважав, що цивілізація є завершенням розвитку відповідної культури, свідченням того, що вона реалізувала всі свої можливості. “Кожна культура знаходиться в глибоко символічному зв'язку з матерією і простором, у якому і через який вона прагне реалізуватися. Коли мета досягнута й ідея, тобто весь достаток внутрішніх можливостей, довершена і здійснена в зовнішньому, тоді культура раптом застигає, відмирає, її кров згортається, сили її надломлюються — вона стає цивілізацією” [1724, 118]. Ніцше і З. Фрейд і цивілізацію, і культуру трактували як зовнішнє насильство над внутрішньою природою людини [45, 103].

Проблема співвідношення культури і цивілізації ще більш ускладнилася в наш час. Екологічні негаразди приводять до сумнівів: чи оптимальний шлях розвитку вибрало людство, вступивши в “технологічну еру?” “Може бути, – писав С. Лем, – високорозвинена цивілізація – це зовсім не величезна енергія, а найкраще регулювання?” [74, 85]. А І. Шкловський вважав, що технологічний шлях розвитку цивілізації здатний викликати багато небезпек і що він не є “неминучим” [171, 84]. Подібні думки висловлював засновник Римського клубу А. Печчеї “Суть проблеми, що постала перед людством на нинішній стадії його еволюції, полягає саме в

тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру відповідно до тих змін, що самі ж вносять у цей світ, і джерела цієї кризи лежать усередині, а не поза людською істотою... І рішення всіх цих проблем повинне виходити, насамперед, зі зміни самої людини, її внутрішньої сутності” [119, 14].

Отже, отримує визнання той очевидний факт, що культура, окрім творчих, має і деструктивні механізми, що виявляються у відповідних соціально-політичних умовах. Дійсно правий класик, що “культура, - якщо вона розвивається стихійно, а не направляється свідомо.., – залишає після себе пустелю”. Це актуалізує думку, висловлену Р. Дж. Коллінгвудом: “У міру того як природничі науки йдуть від тріумфу до тріумфу, будь-яка помилка в управлінні людськими справами не тільки буде приводити до усе більш обширних руйнувань, але й її наслідки для всього гарного і розумного в цивілізованому світі будуть ставати усе більш нищівними, тому що зло завжди випередить добро у використанні машини руйнування, а дурні завжди виявляться тут поперед розумних. Мені здавалося, що я бачу, як панування природничих наук у найкоротший термін може перетворити Європу в пустелю...” [56, 374].

Висловлене актуалізує проблему єдності науки і моральності [45, 105]. У нашій пам'яті ще свіжі враження про дискусію між “фізиками” і “ліриками”, яку можна продовжувати і сьогодні. М. Хайдегер відзначав, що представники більшості фундаментальних напрямків сучасного природознавства розглядають природу як неживу, розчленовану на автономні об'єкти дослідження. Таке “об'єктивуюче - мертвенне” відношення поступово стає переважаючим для всіх наук і для будь-якого людського відношення до світу” [24, 118]. Ця думка перегукується з висловленням С. Залигіна про те, що “якщо у своєму нестримно бурхливому розвитку наука перетворила у нашій свідомості землю в ґрунтознавство і геологію, повітря в метеорологію, то тепер вона ж зобов'язана знову зблизити нас із природою в її нероздільно-цілісному стані, повинна навчити нас називати речі своїми

іменами і, якщо на те пішло, створити нове, сучасне, і соціально, і науково обґрунтоване язичтво, тобто створити союз людини з природою” [174, 15].

Очевидно що, фактором, що перешкоджає створенню такого союзу, стає помітне превалювання технократичних тенденцій у процесі планування і реалізації великих природоперетворюючих проєктів і в системі освіти, що обумовило появу ряду негативних наслідків екологічного, економічного і морального характеру. Почастішали випадки, коли великі виробничі плани, упроваджені без врахування основних екологічних вимог, приводять до ситуації, коли начисто перекреслюється запланований народногосподарський ефект і завдається істотний фізичний і моральний збиток людям, цілим регіонам.

Безтрепетність і безсумнівність запопадливих “перетворювачів природи”, не обтяжених знанням про функціонування основних біосферних механізмів, збільшує розведення понять культури і цивілізації. Здається, що на питання, чи всі досягнення людської цивілізації гідні називатися також і продуктами культурного процесу, однозначно відповісти не можна. Не можна, наприклад, назвати культурним нехай навіть блискуче інженерне рішення, реалізація якого невідворотно погіршує екологічну обстановку в цілому регіоні і ставить під погрозу здоров'я людей” [45, 106].

Складні завдання прискорення науково-технічного прогресу в сучасній епосі вимагають уточнення основних світоглядних орієнтацій, подолання традиційно сформованих протягом сторіч уявлень про взаємини людини і природи, про призначення культури як вирішального фактора освоєння (олюднення) людиною свого “неорганічного тіла” – природи. Протиставлення природи і культури (як свідомої діяльності людини, минулої, втіленої в продуктах виробництва, технологічних розробках, традиціях, нормах, творів мистецтва і т.д., і сучасної) слід визнати досить відносним, таким, наскільки можливе протиставлення між “першою” і “другою” природою, людством і іншим світом. Як справедливо вважає Н. Злобін: “Опозиція “культура - природа” ні на крок не просуває нас до розуміння суті

культури, оскільки не веде ні до якого нового знання поверх того, що міститься в самій цій опозиції – констатації, що культура – феномен не природний [33, 88]. Необхідною передумовою культури як неприродного феномена є взаємодія суспільства і природи. Поза цією взаємодією немислимо ні саме людське суспільство, ні його культура [45, 107].

Оскільки проблема взаємовідносин “природа” – “культура” досить ґрунтовно розкрита в працях Н. Злобіна [33], М. Кисельова [44-47], В.Крисаченка [63-68], Л. Левчук [40], В. Малахова [78], Е. Маркаряна [80], В.Межуєва [84], М. Мойсеєва [91-93], Л. Сидоренко [134], М. Тарасенка [142] та ін. вважаємо за доцільне перейти до важливого у нашому дослідженні в методологічному, перш за все аспекті дотичності і співвідношенні культури й екології.

Спочатку декілька слів стосовно тлумачення терміна "екологія". Поняття “екологія” (походить від грецького *oikos* – житло і *logos* – вчення) дослівно означає вчення про житло, про умови життя тих, хто його населяє. Родоначальник цього терміну німецький природодослідник Е. Геккель застосував його для означення напрямку в біології, що вивчає зв'язки і відносини біологічних організмів і популяцій із зовнішнім середовищем. Сталося так, що він не лише заснував нову дисципліну, а й відкрив нову сторінку в історії природознавства. Адже до появи екології об'єктами природничих наук були матеріальні тіла, форми руху, процеси. Тут уперше як об'єкти дослідження заявлені системні взаємовідносини. Тому екологія дала могутній імпульс не тільки теорії еволюції, а й загальній теорії систем, засновники якої переважно починали як екологи.

Екологія народилася як суто біологічна наука про взаємовідносини “організм - середовище”. Проте з посиленням антропогенного і техногенного тиску на навколишнє середовище стала очевидною недостатність такого підходу. Адже нині немає явищ, процесів, територій, які б не перебували під цим могутнім впливом. Інтереси сучасної екології вийшли далеко за біологічні межі. Об'єкт її дослідження еволюціонував від аналізу

взаємовідносин “організм – середовище“ до взаємовідносин “людина – природа“. Вийшовши з лона біології, вона перетворилась на розгалужену галузь знань, яка охоплює широкий спектр проблем: від фізіологоморфологічної та топографічної характеристик видів до особливостей взаємодії людини з природним середовищем.

Улюбленим об'єктом досліджень Е. Геккеля були мікроскопічні морські організми радіолярії, і, створюючи нову науку, він, мабуть, уявляв собі ажурну кремнієву черепашку, що ширяє в голубій воді. Нині ж при слові “екологія“ в нашій уяві постають труби, що випускають клуби диму, брудні стоки і т.п. Екологічними почали називати головним чином проблеми забруднення навколишнього середовища, утилізації відходів, безпечних технологій, демографії, проблеми харчування і охорони здоров'я, моралі і міжнародних відносин. У цілому ж таке зміщення акцентів цілком закономірне: екологія як наука перетворюється на теоретичний фундамент широкої галузі виробничої і політико-управлінської діяльності [163, 7-8].

Коло наук, залучених до екологічної проблематики надзвичайно розширилося. Сьогодні, поряд з біологією, це – економічна і географічна науки, медичні й соціологічні дослідження, фізика атмосфери і математика та багато інших наук. Екологія, що тривалий час була предметом вивчення природничих наук, у наші дні стає предметом вивчення технічних і гуманітарних наук. Така “всюдність“ екологічних положень та імперативів, своєрідна мода на них, викликають у спеціалістів (особливо біологів) підозру, що екологія претендує на новий варіант “науки наук“ і прагне асимілювати всі проблеми природознавчого та соціогуманітарного профілю, якось стати над ними. Звичайно, ці припущення дещо перебільшені. Незважаючи на значну розбіжність у визначенні предметного поля, екологія має свої межі компетентності й зовсім не претендує на статус абсолютного лідера в сучасному науковому пізнанні, а тому не варто “втискувати“ її в рамки виключно природознавства чи соціології, тим паче надавати їй статус зверхності.

Як же характеризувати і називати сучасну екологію? По-перше, очевидно, що це не одна наука, а міждисциплінарний комплекс. По-друге, щодо її назви ведуться суперечки, висувуються різні варіанти: велика екологія, загальна екологія, глобальна екологія, натурсоціологія, ноологія, геологія соціосфери, геотехнологія, природокористування, созологія, созіекологія, геотехнія та багато інших. Назва комплексу ще не “встоялася”. Певно, що найбільші шанси має термін “соціальна екологія”. Тому, вживаючи термін “екологія”, ми матимемо на увазі саме соціальну екологію як екологію всього соціуму.

Разом з тим не можна не помітити інтегруючу функцію екології в сучасній науці. За останні десятиріччя екологія все більше стає цілісною дисципліною, що пов'язує природничі та гуманітарні науки. Зберігаючи свої міцні корені в біологічних науках, вона вже не може бути віднесеною цілком тільки до них. Екологія – точна наука в тому розумінні, що вона використовує концепції, методи та прилади математики, хімії, фізики та інших природничих наук. Але водночас вона гуманітарна наука, оскільки на структуру і функцію екосистем дуже впливає поведінка людини. Як інтегрована та природнича наука екологія з великим успіхом може бути застосована до практичної діяльності людини, оскільки для ситуацій, що складаються в реальному світі, майже завжди є властивими два аспекти: природничий та соціальний [163, 8-10].

Такого тлумачення дотримуються М. Мусієнко, В. Серебряков, О.Брайон [96, 137-138], Б. Прохоров [127, 427-428], М. Реймерс [129, 592-594] та ін. Отже:

1. Класична екологія є природничою наукою, яка виникає на межі біології та біоекології. Її предмет загальним чином визначається як вивчення багатоманітності взаємин організму й середовища.

2. Сучасний стан екології як науки характеризується значним розширенням її предмету в результаті диференціації й інтеграції науково-екологічного знання, зв'язку екології з іншими природничими і

гуманітарними науками. Нові трактування предмету екології можна побачити як у роботах вчених-екологів (М. Голубець, І Круть, Ю. Одум, Ю. Шеляг-Сосонко та ін.), так філософів і методологів екології (Т. Гардашук, Е. Гірусов, М. Кисельов, В. Крисаченко, М. Мойсєєв, Л. Сидоренко та ін.).

Серед нових методологічних ознак екології визначають: включення взаємин людини і природи в предмет екології, єдність гуманітарного і природничо-наукового знання і підходів, її існування як загальнонаукового підходу, переростання екології в різновид сучасної ідеології та сучасного світогляду – екологізм [134, 26].

Уособленням органічної єдності культурологічної й екологічної проблематик є, так звана, екологічна культура. Цей термін набуває широкого застосування в сучасній літературі. Загальноприйнятою стає точка зору, відповідно до якої людство не може більш прогресувати у своєму розвитку, суттєво не підвищивши рівень екологічної культури. Одним з основних світоглядних орієнтирів, практичне і виховне значення якого в процесі формування екологічної культури неможливо переоцінити, стає філософська теза про загальний зв'язок усіх явищ і процесів оточуючого нас матеріального світу [47, 21]. “Усе пов'язано з усім“, – так формулює перший закон екології відомий американський дослідник Б. Коммонер [57, 23, 28].

Дійсно, кожний з компонентів природного оточення найтіснішим чином пов'язаний з іншими і вносить свою унікальну лепту в життєдіяльність усієї системи незалежно від того, візьмемо ми окреме співтовариство чи біосферу в цілому. Разюче різнобарв'я живих істот, які складають співтовариства різних рівнів, кожному з яких властивий свій неповторний спосіб життєдіяльності. Зв'язки між окремими видами рослинного і тваринного світу і середовищем їх мешкання настільки тісні, що можна сказати – існування кожного з них є необхідною умовою для життєдіяльності інших. Тому будь-який конкретний фрагмент живої природи необхідно розглядати у зв'язку з всіма іншими. Це положення є фундаментальним для

формування екологічної культури, так необхідної сьогодні всім людям на нашій планеті [47, 22-23].

Не менш важливим у цьому контексті є питання про моральну складову екології. ”В екології, – як справедливо зауважив академік Д. Ліхачов, – є два розділи: екологія біологічна й екологія культурна, або моральна. Вбити людину біологічно може недотримання законів біологічної екології, вбити людину морально може недотримання законів екології культурної. І немає між ними прірви, як немає чітко позначеної межі між природою і культурою” [76, 22].

Отже, екологічна і культурологічна проблематика, ґрунтуючись на фундаментальному відношенні ”людина – природа”, не просто мають багато спільного, а є, власне кажучи, родинними. Культура, з одного боку, являє собою результат розвитку взаємин людини і природи. З іншого боку — від рівня її розвитку залежить така немаловажна для людства обставина, як способи і форми взаємин і взаємодії суспільства з оточуючим його природним середовищем.

Нині критиці споживацького, вузькопрагматичного відношення до природи приділяється немало уваги. Така критика є, безумовно, справедливою і корисною як у методологічному, так і у світоглядному відношенні. Проте слід визнати, що турбота про охорону природи, раціональне використання її ресурсів носить і, очевидно, завжди буде носити відбиток її використання. Іншими словами, людство не просто стурбоване романтичними завданнями охорони природи взагалі, його, насамперед, цікавить цілком прозаїчне питання – про перспективи цивілізації і збереження необхідних умов для її подальшого розвитку [45, 112-113]. Таким чином, екологічні питання органічно не тільки входять як складова частина в економіку і політику, але і стають невід’ємним компонентом людської культури.

Екологічна криза, що вразила нашу планету, внесла істотні корективи у відносини людини і природи, змусила переосмислити всі досягнення світової

цивілізації. Приблизно із шістдесятих років минулого сторіччя, коли перед людством уперше так гостро постала проблема знищення всього живого в зв'язку з промисловою діяльністю, стала оформлятися нова наука - екологія і як наслідок цього виникнення, з'явилася екологічна культура.

Екологічна культура – це рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу й оцінка свого положення у світі, відношення людини до світу. Тут необхідно відразу з'ясувати, що мається на увазі не відношення людини і світу, що передбачає ще і зворотний зв'язок, а тільки відношення його самого до світу, до живої природи. Тому, у зв'язку з глобальною екологічною кризою, необхідно прояснити, які відносини людини і природи можна вважати гармонійними, як людська діяльність впливає на навколишнє середовище і відзначити, чому екологічна культура так важлива особливо зараз. Також не менш важливо помітити, як рівень екологічної культури співвідноситься з положенням справ у світі, у яких кореляційних відносинах вона знаходиться з глобальною екологічною кризою. Висунемо гіпотезу і спробуємо показати, що рівень екологічної культури прямо пропорційний екологічній обстановці у світі, знаходиться в прямій залежності від сприйняття біосфери.

Так, сьогодні екологічна компетентність стає безсумнівною й обов'язковою ознакою культури. Людське відношення до природного оточення передбачає не тільки раціональне, грамотне використання сил і ресурсів природи, але і відповідальність за самі віддалені результати цього використання. „Культура, – писав М. Тарасенко, – це не тільки показник універсальності і свободи людини, але і в рівній мірі показник його відповідальності перед світом. Причому в тенденції закономірність така: чим більше людська діяльність стає універсальною і вільною щодо зовнішнього світу, тим більше зростає відповідальність людини перед природою як ойкуменою людської культури” [142, 69]. Така відповідальність у масовій свідомості не виникає сама по собі. Її необхідно виховувати.

Отже подолання екологічної кризи лежить не тільки в області господарсько-економічної діяльності людей, але й у сфері морального удосконалення людини, її культури, взаємин із природою й іншими людьми. Між екологією і культурою існує нерозривний зв'язок: якість взаємодії людини з оточуючим її середовищем завжди відображає той рівень культури, носієм якого вона є. Виховання в молодого покоління екологічної культури допоможе відновити втрачену рівновагу і гармонію у відносинах "людина - природа". Чи не це мав на увазі М. Реріх, говорячи про те, що "життя може бути відтворене стверджуючим поняттям "культура". Отже, культура – це та сфера людського буття, де варто шукати відповіді на екологічні проблеми, оскільки в її основі лежать життєві цінності або, як нерідко кажуть, загальнолюдські цінності. Тому культурознавчий підхід до екологічної проблематики здається цілком коректним і виправданим.

Але, на великий жаль, проблема "екологічної культури" ще мало вивчена: практично немає літератури, яка була б присвячена цій надзвичайно важливій темі, хоча по частинках усе-таки можна виділити цю проблематику у творах відомих учених. Одним з перших, хто підійшов до проблеми екокультури був відомий український мислитель і дослідник В. Вернадський. Він уперше ґрунтовно опрацював термін "біосфера", займався проблемами людського фактора в існуванні світу. Також можна назвати праці Мальтуса, Ле Шательє-Брауна, Б. Коммонера й ін. Проте рамки даної теми змушують подивитися на проблему з іншого боку, тому що нас цікавить проблема сприйняття суспільством екологічної культури.

До слова. Сам термін "екологічна культура" з'явився лише в 20-х роках минулого століття (у працях американської школи "культурної екології") на позначення сукупності відповідних екокультурних норм ("заборон" і "дозволів"), хоча корені екологічної компоненти сягають ще доісторичних часів. У цьому плані екологічна культура може бути визначена "як певна програма, опрідметчена в діяльності, на основі якої суб'єкт природокористування будує свій історично конкретний процес взаємодії з

природою" [132, 114]. Це, як стверджує В.Крисаченко, – здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів [63, 14]. Це своєрідний світоглядний "образ світу", в якому відображено стан соціоприродних залежностей, міру освоєння людиною природного довкілля.

Але таке тлумачення екологічної культури повертає нас до висхідного, первісного поняття "культура" загалом, яке означає мистецтво впорядковувати довкілля на основі певних цінностей. Адже етимологічно воно походить від латинського "cultura" (обробіток, догляд, плекання), а точніше від *agri cultura* – (обробіток землі) – своєрідних давньоримських настанов сільськогосподарському виробництву. Віддамо належне Цицерону, який сформулював думку, що і дух людини (розум) слід обробляти як ґрунт: "Як родюче поле без обробітку не дасть урожаю, так і душа. А обробіток душі - це і є філософія: вона випалює в душі вади, готує душу до прийняття посіву ввіряє їй – сіє, так би мовити, тільки те сім'я, яке, дозрівши, приносить щедрий урожай" [165, 252].

Напевно, ще з тих часів, як справедливо вважає М.Кисельов, "... і бере початок побутуюча і донині просвітницька тенденція тлумачити культуру як освіченість, вихованість людини. Пізніше до культури стали відносити все, що створено людиною (виробництво, технології, мови, релігії, науку, форми державного устрою та ін.) на відміну і противагу природному світові, природі" [45, 99]. Тобто "культура" стала протиставлятися "натурі" (природі).

Зрозуміло, це було перебільшенням, адже "культура", як штучне творіння людини, її "друга природа", нерозривно пов'язана з природою в прямому значенні слова" [8, 85]. Це означає, що "культура є засобом осягнення навколишнього і внутрішнього світу людини, регулюючим

началом у відносинах її з навколишнім середовищем – природним і соціальним", "тобто культура – це переплавлена працею натура" [63, 14].

Спочатку під "культурою" розумілася сукупність матеріальних і духовних цінностей, накопичених людством за весь період його існування, тобто живопис, архітектура, мова, писемність, обряди, відношення до світу, але потім, з відкриттям інших цивілізацій, виникла потреба в розширенні тлумачення цього поняття. Як показало життя, "людство, будучи єдиним біологічним видом, ніколи не було єдиним соціальним колективом". Більш того, культурні норми і правила не є спадкоємними ознаками, закладеними в наших генах, вони засвоюються протягом усього життя, за допомогою навчання, цілеспрямованої роботи і культурної діяльності людини. Тобто це говорить про те, що кожен народ є унікальною одиницею, що створює свою неповторну і своєрідну культуру. Безумовно, базисні архетипи і категорії культури, такі як Бог, світ, життя, людина, смерть і інші, у всіх людей однакові, але що ж стосується безпосередньо їхнього сприйняття, то кожен народ розуміє їх по-своєму. Звідси стає зрозумілим теза про те, що кожен народ володіє своєю унікальною культурою: він століттями накопичує культурні цінності, що залежать від багатьох вхідних деталей: географічного положення, кліматичних умов, розмірів території і т.д. Тому кожен народ відрізняється від іншого своєю культурною своєрідністю. Але, коли б не існували загальні для всіх культурні категорії, то тоді була б неможлива культурна комунікація і міжкультурне спілкування.

За своєю природою культура мінлива і здатна до самовідновлення, але вона є свого роду знаком, що дозволяє ідентифікувати кожного члена співтовариства до даної цивілізації. Культура є продуктом колективної діяльності членів одного народу, що у кожній конкретній сфері створює свій особистий і унікальний соціокультурний код. Недарма ми говоримо про те, що існує культура мови, культура поведінки, економічної, правової, екологічна культури й інші, що є одиничною і неповторною приналежністю кожної нації.

Таким чином, сприйняття культури залежить від людини, що належить до конкретного співтовариства. Але базисною основою культури все-таки, як мені здається, є накопичені народом цінності в духовній сфері (віра, звичаї, мова, література й ін.) і в сфері матеріальній (архітектура, скульптура, живопис і т.д.). Але, незважаючи на це, все-таки існує щось або якийсь загальний культурний архетип, що сприяє міжкультурній комунікації.

Що ж розуміється під екологічною культурою зараз? Екологічна культура - це і знання, як основних закономірностей і взаємозв'язків у природі і суспільстві, це і емоційно-чуттєві переживання, це емоційно-ціннісне і діяльнісно-практичне відношення до природи. Вона формується в інтеграції трьох напрямків: екологічної свідомості, морально-естетичного і діяльнісно-практичного відношення. Іноді екологічну культуру розглядають як багатомірний цілісний компонент інтелектуальної і духовної культури особистості, що забезпечує творчу самореалізацію в осмисленні і вирішенні екологічних проблем. Екологічна культура - це і рівень сприйняття людьми природи, оточуючого світу і відношення людини до світу.

Уже зі сказаного можна зробити висновок, що "екологічна культура" є інтегральною категорією, що вбирає в себе немало складових. У її структурі можна виділити в усякому разі декілька взаємопов'язаних і взаємопроникаючих компонентів: когнітивний, емоційно-естетичний, ціннісний і діяльнісний. Базисом екологічної культури є відповідна екологічна свідомість. Отже, екологічна культура – це процес і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного відношення до неї (внутрішня культура) і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії (зовнішня культура), заснований на гармонізації взаємозв'язків у системі "природа-людина".

Хоча екологічна культура поки що є поняттям, що не набуло чіткого визначення і загально визнаного значення і все ж більшість науковців

виокремлюють три складових елементи, що визначають зміст цього поняття.

А саме:

- відповідний рівень екологічних знань (інтелектуальна компонента);
- відповідний рівень екологічної свідомості (ціннісний компонент);
- відповідний запас практичних умінь і навичок у справі охорони природи (діяльнісна компонента).

Саме сполучення цих трьох компонентів (діялісного, ціннісного й інтелектуального) визначає формування екологічної культури. Екологічна культура, "звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Її мета - створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті" [49, 14]. За своєю суттю екологічна культура є своєрідним "кодексом поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності. "Вона включає в себе, - як стверджує О.Салтовський, - певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та "правил поведінки" людини в оточуючому їй природному світі" [132, 115].

Підкреслимо ще раз, що необхідність формування екологічної культури пов'язана саме з реакцією на глобальну екологічну кризу. Просуваючись до цивілізації, людина почала перетворювати природу значно раніше, ніж дійшла до думки про обов'язковість її охорони. Негативні зміни в природному середовищі під тиском сукупної дії виробничих чинників істотно прискорились в останні десятиріччя, а отже і відповідь на них повинна бути адекватною. Тобто збереження життя на Землі залежить тепер безпосередньо від рівня і темпів формування екологічної культури. Дійовим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання і екологічна діяльність. Зупинимось на цьому більш детально.

Метою екологічної освіти і виховання є формування особистості, що має високий рівень екологічної культури, тобто володіє новою екологічною свідомістю, екологічним світоглядом, який дозволяє взаємодіяти зі світом природи на основі розуміння його законів, співробітничати з природою, а не керувати нею.

Беззаперечно, що вирішення проблеми підвищення екологічної культури лежить у площині освіти. Визнано, що формування екологічної культури в процесі навчання - це оптимальний шлях екологічного виховання.

Той або інший рівень екологічної культури – результат виховання, головною функцією якого є підготовка підростаючого покоління до життя в цьому світі, а для цього воно повинно його знати, опанувати систему моральних норм стосовно нього, у тому числі і до природи. Без змін у культурі природокористування не можна розраховувати на позитивні зміни в екологічному стані; саме культура здатна привести у відповідність діяльність людини з біосферними і соціальними законами життя.

Більшості вчених планети, причетних до вирішення екологічних проблем, стало ясно, що запобігти екологічній катастрофі можна лише за умови тотальної конверсії екологічної свідомості людей при суттєвому підвищенні екологічної культури населення та формуванні певної "критичної маси" людей, вихованої на ідеях екологічної філософії життя і здатних піти шляхом екологізації всіх сфер діяльності. В усьому світі все більшу увагу стали приділяти екологічній освіті і вихованню людей. Почали розроблятися концепції розвитку екологічної освіти та реформування систем освіти з урахуванням екологічної компоненти.

Разом з тим були визначені основні принципи і провідні напрямки просвітництва в галузі охорони навколишнього середовища. Екологічна освіта повинна:

- 1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті - природним і створеним людиною, технологічним і соціально-екологічним, політичним, культурно-історичним, моральним, естетичним;

- 2) бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти;
- 3) бути міждисциплінарною за своєю суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи;
- 4) вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору, щоб отримати знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах;
- 5) зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу;
- 6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва в запобіганні і вирішенні проблем довкілля;
- 7) докладно висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку;
- 8) надати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні наслідків;
- 9) відносити аспекти чутливості навколишнього середовища і знання його, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи, але надавати особливого значення розвитку розуміння чутливості навколишнього середовища в учнів у ранньому віці і найбільш наближено до місця навчання;
- 10) допомагати учням визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати окремі реальні його проблеми;
- 11) надавати особливого значення складним проблемам навколишнього середовища і в цьому зв'язку - необхідності розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що з'являються;
- 12) використовувати різноманітність навколишнього середовища, що вивчається, і широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння

знань про дозвілля, почерпнутих з нього, приділяючи належну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду з перших рук [105, 11-12].

На основі провідних принципів екологічної освіти визначено її цілі. Це, передусім, дати можливість людині зрозуміти складний характер навколишнього середовища, яке є результатом взаємодії його біологічних, фізичних, соціальних, економічних і культурних чинників, сприяти усвідомленню важливості навколишнього середовища для економічного, соціального і культурного розвитку [105, 1].

Освіта з питань навколишнього середовища здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект повинен органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції "неперервної освіти" [161, 13-14].

Питання екологічної освіти активно розробляються філософами (О.Галєєвим, Е. Гірусоим, В. Липицьким, М. Кисельовим, В. Крисаченко, М.Курок, Г. Платоновим, О. Салтовським та ін.) і спеціалістами з педагогіки (А. Захлібним, І. Зверем, О. Плахотнік, Є. Слестеліною, І. Суравегіною та ін.).

З метою удосконалення екологічної освіти нерідко звертаються до концепцій "виховання на природі" як джерела натхнення, пізнання і майстерності (Демокрит, Арістотель, А. Дюрер, Л. Альберті, А. Баумгартен, І.Вінкельман, Й. Гердер), до педагогічних шкіл "натуралістичного виховання" (Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського, В.Сухомлинського).

Розробці цілей, завдань, принципів і перспектив розвитку екологічної освіти присвячені праці І. Зверева і А. Захлібного, які сформулювали ряд загальнопедагогічних принципів: єдність екологічної освіти з політехнічною, врахування міжпредметних зв'язків, опора на краснавччі матеріали, науковість і доступність екологічного матеріалу, що вивчається [31; 32].

Розроблені та обґрунтовані специфічні принципи екологічної освіти, такі як єдність пізнання, переживання, дії, принцип прогностичності; взаємозв'язку глобального, національного і локального рівнів екологічних проблем; міждисциплінарності; цілеспрямованості спілкування з навколишнім середовищем [112, 17-20].

Ретельний аналіз існуючих сьогодні зарубіжних і вітчизняних концепцій та концептуальних підходів до розвитку екологічної освіти показав, що найсоліднішими є проекти концепцій українських і російських учених, які розроблені більш глибоко, детально, серйозніше обґрунтовані й адаптовані до наших специфічних умов життя, особливо сьогоднішніх надзвичайно складних умов перехідного періоду формування ринкових відносин і демократизації суспільства. Серед російських проектів і концептуальних розробок вважаємо за необхідне відзначити: "Концепцію неперервного екологічного образования в системе школа-педагогический ВУЗ" (автор канд. пед. наук П. Назаренко, Москва, 1993), "Концепцию экологического образования в техническом университете" (автори – професори М. Федоров, К. Гомоюнов, В. Коліков, М. Костенко, ЛІ. Шишкін, доценти М. Шилін, І.Заїр-Бек, В. Масликов, Л. Молодкіна, Н. Ролле, С.-Петербург, 1999) та "Проблемы восприятия современным обществом основных понятий экологической науки" (автори – професори Н. Большаков, С. Криницин, Ф.Кряжемський, Х. Мартинес Рика, Москва, 1996).

Серед українських концептуальних розробок серйозністю підходів, обґрунтованістю і детальністю викладення вирізняються: "Філософія екологічної освіти" (автор – професор М. Дробноход, Київ, 1996), "Екологія як навчальна дисципліна: проблеми методології та змісту" (автори –

професор М.Дробноход, доцент Ф. Вольвач, Київ, 1997), "Феномен екології в освітянському процесі" (автор – професор М. Кисельов, Київ, 1997), "Экологическое образование как приоритет XXI века" (автор – професор А.Минаєв, Донецьк, 1998), "Концепція екологічної освіти і виховання в Україні" (автор – Р. Ачейкіна, Горлівка, 1999) та "Проект концепції розвитку екологічної освіти та виховання в Україні" (колектив авторів з 15 осіб, у тому числі 8 професорів-природничників з 8-ми провідних ВНЗ різних регіонів України, Київ, 1999).

Зауважимо, що протягом останніх років остання розробка доповнювалась, корегувалась, не раз обговорювалась на різних освітянських конференціях та семінарах і в остаточному варіанті була розглянута й одногосно схвалена на останній вченій раді ІЗМН (16.03.1999 р). На відміну від інших концепцій екологічної освіти остання є найбільш детальною, аргументованою і адаптованою до сучасних соціально-економічних умов України, а також ілюстрована схемою організації екологічної освіти в Україні, схемою структуризації сучасних напрямків екології, обговорених і погоджених з керівниками кафедр екологічного спрямування Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, Національного технічного університету "КПІ", Сімферопольського державного університету, Одеського державного університету та ін. [6, 48-49].

Це – перспектива, яка передбачає екологізацію всіх навчальних предметів. Що ж до існуючої реальності, то як стверджують фахівці, основне навантаження з екологічної освіти поки що лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то як додаток до спеціальних дисциплін. Крім того, екологічні знання подаються відособлено від інших, недостатньо використовуються міжпредметні зв'язки. Така ж ситуація і в школі, й у вузах. Це насторожує. Екологічну освіту слід включити в процес викладення всіх дисциплін. Курс "Охорона природи" не повинен бути додатком до дисциплін.

Потрібна інтеграція всіх навчальних предметів. У кожному з них закладений свій екологічний потенціал. Виявити його і змусити працювати - завдання викладачів усіх дисциплін. "Усеприсутність екологічних аспектів практично в усіх дисциплінах, що викладаються в школі і вузі, - зазначає М. Кисельов, - хоча дещо й утруднює "дидактичну орієнтацію" на екологічну освіту, зате є доброю передумовою для об'єднання раніше розрізнених зусиль педагогів-предметників з метою ефективнішого формування цілісного матеріалістичного світогляду та екологічної культури вихованців" [45, 130].

Ситуація потроху виправляється, але екологічна освіта не стала в Україні пріоритетною. Першочерговими завданнями для цього мають бути: затвердження концепції безперервної екологічної освіти; прийняття Закону про екологічну освіту; доопрацювання і затвердження стандартів у галузі екологічної освіти; визначення потреб усіх галузей народного господарства в кількості і специфіці фахівців-екологів; затвердження у державному класифікаторі професій робітників і посад службовців таких нових професій, як технік-еколог, інженер-еколог, еколог-радіник широкого профілю, інженер-урбоеколог, геоеколог, радіоеколог, агроєколог, техноєколог та ін.; широке впровадження нових дистанційних форм екологічного навчання, у тому числі за допомогою електронної пошти та інших сервісних послуг Інтернету, а також більш широка комп'ютеризація навчальних процесів в аудиторіях; активний розвиток неформальної екологічної освіти із залученням провідних учених-екологів (створення відповідних екологічних теле- і радіопрограм, циклів лекцій, публікацій, виставок), а також служителів церкви, митців, літераторів; підготовка і видавництво типових програм з екологічних дисциплін, особливо з прикладної екології, посібників і підручників з екології для шкіл і вузів; створення на всіх рівнях освіти сучасних екологічних лабораторій; створення обласних або регіональних курсів перепідготовки вчителів-екологів; розвиток регіональних і державних екологічних програм з обов'язковим передбаченням питань екологічної освіти і виховання; створення у провідних ВНЗ України регіональних

базових і опорних екологічних кафедр (Львів, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Донецьк, Сімферополь). Окрім того архіважливими завданнями є:

1. Удосконалення законодавчих основ екологічної освіти населення.
2. Розробка науково-обґрунтованої державної стратегії розвитку екологічної освіти населення і програми її реалізації.
3. Прийняття організаційних заходів, спрямованих на створення ефективної інфраструктури екологічної освіти і виховання.
4. Відпрацювання механізмів взаємодії і координації діяльності всіх учасників створення системи безперервної екологічної освіти.
5. Інформаційне забезпечення системи суцільної екологічної освіти населення.
6. Державна і громадська підтримка екологічної освіти і поширення екологічної інформації.
7. Створення Координаційної міжгалузевої ради з екологічної освіти.
8. Міжнародне співробітництво в галузі екологічної освіти [89, 51-52].

І ще одне. Про екологічну освіченість самого педагога. Так, у першу чергу екологічно грамотним повинен бути сам учитель. Він повинен бути носієм високої екологічної культури, тобто "екологічно компетентним".

Розробка структури екологічної компетентності педагога має науково-теоретичне і практичне значення. Дана проблема лежить на стику структурування особистісної культури, педагогічної культури і культури взаємовідносин з природою.

У структуру екологічної компетентності повинні входити такі показники:

- високий рівень екологічних знань;
- знання сучасних освітніх технологій в області виховання;
- знання екологічної обстановки в Україні, конкретному регіоні й основних напрямків державної політики в області охорони природи;
- уміння організувати різні види діяльності в природі з метою формування в молоді дбайливого відношення до неї;

- уміння аналізувати й узагальнювати передовий педагогічний досвід в області виховання екологічної культури;
- відношення педагога до природи як цінності;
- уміння аналізувати результативність спілкування в процесі екологічної діяльності;
- прагнення підвищувати рівень екологічної культури.

Ефект виховання екологічної культури в молоді багато в чому обумовлений тим, наскільки екологічні цінності сприймаються педагогом як життєвонеобхідні і які мотиви їх рухають у роботі з учнями. Якщо вчитель у своїй діяльності керується мотивом "змушений", то ефект варто очікувати низький, якщо ж він спонукуваний мотивом "хочу" або "не можу інакше", то і результативність виховання екологічної культури зростає. На жаль, практика частіше показує екокультурну неспроможність педагога, що є серйозною перешкодою у формуванні в молоді розуміння екології як нового бачення світу, місця і ролі в ньому людини. Отже, значення сучасних освітніх технологій в області виховання екологічної культури зростає.

Про це мова йшла і на міжнародних форумах з екології. Зокрема зазначено, що, вдосконалюючи здатність населення отримувати та використовувати інформацію, освіта спонукає людей до розуміння самих себе та навколишнього світу, збагачує їхній розум поширюючи їхній досвід і вдосконалюючи вибір, який вони роблять як споживачі, виробники та громадяни [49, 135].

До того ж екологічна освіта не може обмежуватися досягненням абстрактних істин, вона має орієнтувати на їх асиміляцію й "переживання". Вважають, що освіта взагалі покликана боротися з невіглаством, але проти байдужості вона не є ефективною. Екологічний матеріал долає цю ваду класичного просвітництва, поскільки не залишає байдужим нікого. "Я переконаний, – пише Х.Ортега-і-Гассет, – що найважливіше завдання педагогіки - навчати людей щирості та ясності. І природа справляється з цим краще, ніж усі школи світу, разом узяті" [111, 16].

Тому саме в екології знаходять актуалізацію концепції "живого знання", "нового натуралізму", герменевтичного протиставлення знання та розуміння. Герменевтичний аналіз та комплекс гносеологічних процедур розуміння як трансформація духовних цінностей однієї культури мовою іншої видаються продуктивними й у процесі досліджень взаємин таких "двох світів" (Ч.Сноу), як природознавство та соціогуманітарія. Для формування екологічної свідомості принципово важливо доводити матеріали дослідження до адекватного їх усвідомлення через переживання та розуміння. Стратегічні завдання екологічної освіти та формування екологічної свідомості виходять за межі засвоєння теорії та практики загальної екології як однієї з фундаментальних засад природокористування. Знання багатоманітної екологічної емпірії треба ще довести до розуміння, органічно пов'язавши в єдину концептуальну систему. Зазначена процедура є надзвичайно важливою й водночас складною в процесі реалізації. Ще А. Айнштайн бідкався: як багато ми знаємо і як мало розуміємо. "Людина, - зазначає російський психолог В.Знаков, — ніколи не розуміє знання. Знання - це щось на зразок окулярів... через які вона бачить світ... Розуміння — компонент мислення, спрямований не на отримання нових знань, а на їх осмислення" [5, 81-82]. Отже мова повинна йти про формування ціннісних установок.

Зрозуміло, що "екологічними знаннями повинні володіти всі як арифметичними"[49, 140]. Але цього замало. Треба орієнтуватися у нових тенденціях розвитку, бути готовим до імпровізації. Так, фундатор "гуманістичної психології" А. Маслоу вважав фактологічне навчання неперспективним. Факти мають властивість швидко старіти. "Знання, набуте свого часу професорами, вже відстало від сучасного рівня. Тому слід формувати новий тип людини, яка відчуває себе комфортно за змін, якій зміни подобаються, яка здатна на імпровізацію, на те, щоб упевнено й сміливо зустріти зовсім непередбачену ситуацію" [82, 61].

Тому праві ті вчені, які підкреслюють, що "екологічна освіта не повинна зупинятися па стадії простої поінформованості (навчання), а має

виходити на складні й вічно проблематичні процеси виховання, цілеспрямованого формування особистості. Очевидно, що цей шлях не є простим. Багато чого залежить від доступності та якості екологічної інформації, способів її подачі та спрямування. Часто-густо екологічний матеріал (не без підстав) подають в апокаліптичному стилі, що призводить до невротизації громадської свідомості, стану "екоістерії". У численних псевдонаукових та науковоподібних текстах домінує політизоване тлумачення екологічних реалій, наукові аргументи підмінюють посиленнями на рішеннях урядових органів" [49, 142].

І не лише у нас, а в усьому світі дається взнаки відверте нерозуміння дійсної ролі екологічної освіти та екологічного виховання. Так, зокрема, в Програмі дій "Порядку денного на XXI століття" ("РІО+5"), прийнятій на XIX спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН (23 - 28 червня 1997 року), перелічено "засоби реалізації" глобальних завдань сталого розвитку в такій послідовності: фінансові ресурси та механізми, передача екологічно чистих технологій, створення потенціалу в галузі розробки стратегій сталого розвитку, наука й лише за ними – освіта та інформаційно-пропагандистська робота [53]. А видається, що починати слід було б з останнього як необхідної передумови стимулювання попередніх "щаблів".

Трохи детальніше про специфіку екологічного виховання.

Питання екологічного виховання, включені в міжнародну програму ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ), характеризують один з найважливіших напрямків діяльності Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП), що узгоджується з програмою ООН з навколишнього середовища. Значення екологічного виховання, необхідність глибоких екологічних знань, тісно пов'язаних з моральною відповідальністю за долю природи, підкреслювались на багатьох українських, міжнародних і регіональних форумах.

У нашій країні проблемами екологічного виховання спочатку займалась здебільшого педагогіка. Саме в педагогічній теорії і практиці свого

часу набув поширення термін "природоохоронна освіта", проте він не цілком влаштував з логіко-семантичної точки зору, бо охорона природи в суспільстві поза його природоперетворюючою діяльністю просто неможлива. З'явився ще один термін – "екологічне виховання", який відображає дещо інший аспект учення про взаємодію людини і суспільства з природою. Особливість педагогічного підходу до цієї проблеми полягає в переважній орієнтації на освітній бік проблеми. Практично ж обидва терміни "природоохоронна освіта" й "екологічне виховання" вживалися здебільшого як рівнозначні.

Хоча в педагогічній літературі і зазначається певна специфіка як екологічного виховання, так і екологічної освіти (перше звернене переважно до емоційно-чуттєвого світу особи і сприяє формуванню світовідчуття, а друга пов'язана з навчальним процесом і впливом на сферу раціонального мислення, що є основою формування світоглядних поглядів, принципів, позицій) – вони розглядаються і нині як єдине ціле [112]. У методологічному плані це не зовсім правильно, бо феномен виховання не зводиться до освіти і за своїм змістом набагато складніший [162, 296-298].

Ми згодні, що екологічне виховання "відіграє роль певного інтегратора в сучасному виховному процесі. Воно з'єднує в єдину функціональну систему всі традиційні види, ґрунтується на них і може бути важливим чинником подолання відомчості в цій важливій сфері людської діяльності. У повному розумінні можна сказати, що такі напрямки виховання, як трудове, економічне, моральне, громадянсько-патріотичне, правове, естетичне, санітарно-оздоровче, є аспектами екологічного виховання, звичайно, не втрачаючи своєї специфіки" [45, 127].

Стосовно визначення сутності екологічного виховання існують різні підходи. Так, одні дослідники вважають, що процес оптимізації взаємодії суспільства і природи потребує проведення виховної роботи серед населення, яку слід розуміти як систему цілеспрямованих впливів на свідомість і поведінку людини чи навіть цілих колективів [75]. Отже, тут суть

екологічного виховання це процес, система цілеспрямованого впливу. Інші вважають, що екологічне виховання людини - це формування у неї певних норм поведінки щодо природного середовища, прагнення до гармонії з ним, до оптимізації біосфери на благо людини [156]. Суть екологічного виховання розглядається як підсумок, певні норми поведінки. У результаті обговорення цієї проблеми у філософській літературі утвердилось розуміння екологічного виховання як системи цілеспрямованого постійного впливу на свідомість і поведінку об'єкта з метою формування у нього відповідних норм стійкого ставлення до природи [170].

Існують різні підходи і до визначення мети екологічного виховання. Одні вбачають її в усвідомленні особою соціально-екологічного ідеалу [75, 14], інші – у формуванні "екологічних потреб" [23, 6], "екологічно правильної поведінки людей" [17, 114], "певних переконань, моральних принципів, що визначають її життєву позицію і поведінку в галузі охорони оточуючого середовища та раціонального використання природних ресурсів" [132, 119].

Як показують дослідження, основна причина складнощів у вихованні екологічної культури - це недослідженість технології екологічного виховання. Говорячи про технології виховання екологічної культури, маємо на увазі таке сполучення психолого-педагогічних прийомів і методів, що дозволяє людині просунутися в особистісному розвитку і вийти на новий рівень якості життя. Рушійною силою розвитку виступає екокультурний дисбаланс у відносинах індивіда з навколишнім середовищем, на ліквідацію якого і спрямовані виховні технології.

Реалізувати виховний потенціал педагогічних технологій удається лише при дотриманні наступних принципів: 1) дотримання цілісного підходу в розвитку особистості (тобто одночасний вплив на інтелектуальні, емоційні сфери психіки); 2) чітка орієнтація на вікові й індивідуальні особливості особистісного розвитку; 3) забезпечення наступності у вихованні екологічної культури (від молодшого до старшого віку); 4) соціокультурна наступність (звертання до коренів народної педагогіки); 5) суб'єктність (дитина є

активним учасником екологічної діяльності); 6) врахування регіональних можливостей і конкретної соціально-економічної ситуації; 7) підвищення загальної і власної екологічної культури самих учителів.

Досліджуючи ефективність використання технологій виховання екологічної культури, встановлено, що вона прямо залежить від орієнтації на психовікові особливості дітей, специфіку світосприймання і досвід взаємодії з навколишнім середовищем. Так, виявлено, що у вихованні екологічної культури, скажімо, молодшого школяра, акцент робиться на формуванні відношення до самого себе і найближчого оточення – однолітків, учителів, батьків. Це пов'язано зі специфікою світовідчуження учнів початкової школи – соціальний аспект відносин більш вагомий, чим відношення до природи, яку вони сприймають як життєве тло. Тому розвиток екологічної культури в молодших школярів пов'язаний з динамікою в системі відносин від персоніфікованого відношення до усвідомлення природи як самостійної цінності – до Себе (1 клас) – до Іншого (2 клас) – до Природи (3 клас), і т. д.

Звідси – вибір технологічних засобів здійснюється з таким розрахунком, щоб вони в першу чергу сприяли розумінню дитиною власного "Я", стимулювали в неї бажання займатися фізичною культурою, культурою поведінки і навичками діалогічного спілкування, заохочуючи будь-які контакти з природою, розвивали допитливість, відчуття краси навколишнього світу, уміння спостерігати.

Отже, формування екологічної культури як специфічної форми організації діяльності на основі знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій й ідеалів обумовлює потребу в екологічному вихованні й освіті. І це потрібно передбачити в програмах з екології для усіх вікових категорій.

До форм виховання екологічної культури можна віднести наступні: традиційні навчальні заняття, екологічні ігри, екологічні казки, екологічна стежка, практикуми, досвіди і т.д., тобто ті технологічні прийоми, що, по-перше, найбільшою мірою відповідають потребам і можливостям

відповідного віку, а по-друге, дозволяють змінити споживацьке відношення до природи.

У процесі екологічного виховання потрібно закладати в свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язане з екологією, з умінням поліпшувати навколишнє середовище. Важливо докорінно змінити установку, на якій сьогодні ґрунтується псевдоекологічний погляд на природу і на місце в ній людини. А саме: коли ми говоримо, що слід жаліти природу, потрібно потурбуватися про те, щоб наші нащадки мали прекрасний сонячний світ, в якому бігали б зайці і паслись кози, не зникали рослини, не висихали моря – в цю хвилину в нас говорить почуття дбайливого господаря. Це раціоналізований погляд, що розглядає майбутнє з точки зору своєї довготривалої участі в ньому. Екологічна ж свідомість повинна ґрунтуватися на абсолютно іншому принципі, зовсім іншій установці: "Природа – це мати, я її оберігаю не тому, що вона мені буде потрібна в майбутньому, не тому, що я можу її "доїти", насолоджуватись нею, а тому, що я її частина, я рівний їй у цьому розумінні, і тому, що вона в цьому розумінні вища за мене: я знаходжусь у ній не для того, щоб користуватися нею, володіти нею, господарювати в ній, а для того, щоб злитися з нею й у своєму власному житті, й у житті своїх дітей і нащадків" [29, 342]. Екологічне виховання, спрямоване на формування саме такої установки, ми можемо розглядати як суттєвий чинник формування екологічної культури, що визначає норми поведінки людини стосовно природи [161, 23-24].

Видається, що для формування належного рівня екологічної свідомості є принципово важливим навчитися сприймати людину з урахуванням її генетичного зв'язку зі світом. Тоді й природа набуде незаперечної значущості, заграє барвами, матиме глибину та привабливість. Екологія є чимось значно більшим, ніж дисципліна, екологізація освіти є не просто турботою про предмет екології у навчальних планах. Це – гарантія для випускника адекватного розвитку та соціалізації, а не лише просто певного

обсягу знань. А соціалізація вимагає пошуку місць перетину соціальних, природних та духовних чинників у сучасному людському житті.

Характеристика екологічної освіти і виховання свідомого, відповідального ставлення до природи була б неповною, незавершеною без аналізу їх практичної сторони, тобто без свідомої екологічної діяльності, яка, за висловом А.Урсула, включає в себе "всі види і форми діяльності, що пов'язані з раціональним вирішенням екологічної проблеми, екологізацією суспільного виробництва, всієї соціальної діяльності" [151, 41]. І це природно, бо саме практична діяльність у галузі охорони природного середовища дає можливість зрозуміти взаємодію розглянутих раніше елементів екологічної культури, якими, зокрема, є і екологічна освіченість, і екологічне виховання, тобто свідоме, відповідальне ставлення до природи.

Разом з тим сама екологічна діяльність, на думку М. Хилька, як центральний і визначальний елемент екологічної культури, має здійснюватись не тільки під час суспільно корисної трудової діяльності, вона повинна бути "стрижневим" елементом здобуття як екологічної освіти, так і формування екологічних переконань. Не випадково висхідний принцип залучення людини до екологічних знань — принцип єдності пізнавальної і практичної діяльності [161, 24].

Отже екологічна освіта і виховання повинні здійснюватися в нерозривному зв'язку з різними видами діяльності людини. До слова. Різні види діяльності виконують різні функції в екологічній освіті і доповнюють один одного. Так, навчальна діяльність сприяє освоєнню теорії взаємодії суспільства і природи, оволодінню уміннями оцінки стану природи і передбачення наслідків людської діяльності. Гра формує досвід прийняття екологічно доцільних рішень і розвиває розуміння відносин до природи людей різних професій. Громадсько-корисна трудова діяльність сприяє надбанню досвіду, догляду за природними об'єктами, формує реальний внесок у вивчення й охорону місцевих екосистем, пропаганду екологічних ідей.

Таким чином, вивчення й охорона природи повинні ґрунтуватися на діяльності особистості, в організації якої провідна роль належить активним формам і методам навчання.

Під активними методами навчання розуміють:

- 1/домінування самостійної індивідуальної роботи.
- 2/підвищення в навчальному процесі питомої ваги практичних занять.
- 3/особливі види практичних занять (дискусії, ділові ігри, "мозковий штурм", тощо).

Активні методи навчання організують не тільки пізнавальну і практичну діяльність, але і діяльність колективну, що максимально наближається до умов життя і професійної діяльності. Основою усіх активних методів і форм навчання є проблемне навчання. Його ведучий принцип – засвоєння знань через виявлення і розв'язання суперечностей досліджуваного об'єкта. Так, дискусії розгортаються на основі постановки проблеми і самі виступають методом її вирішення. В основі рольових й інших навчальних ігор також закладена проблемна ситуація.

Особливу значимість сьогодні набувають імітаційні і рольові ігри, як найбільш ефективні. На значення гри у свій час указував великий педагог К.Ушинський, який писав, що в грі "формується всі сторони душі людської: її розум, її серце і її воля: і, якщо говорять, що ігри пророкують майбутній характер і майбутню долю дитини, то це вірно у двоякому розумінні: не тільки в грі проявляються схильності дитини і відносна сила її душі, але і сама гра має великий вплив на розвиток дитячих здібностей і схильностей. Але не слід ніколи забувати, що гра втрачає усе своє значення, якщо вона перестає бути діяльністю, і до того ж вільною діяльністю дитяти" [152, 475].

Використання рольових й імітаційних ігор у процесі навчання сприяє поглибленню знань, що здобуваються в рамках екологічної освіти, реалізації таких елементів, які характеризують використані в даний час підходи до екологічної освіти, а саме:

- 1/ захоплене вивчення і зацікавлена участь;

- 2/ широке запровадження міждисциплінарності;
- 3/ досвід прийняття рішень, орієнтованих на вирішеність проблем;
- 4/ практичне вивчення проблем, які можуть виникнути в майбутньому.

В Україні імітаційні ігри розробляються і застосовуються у вузах. Мета таких навчальних програм - одержати значення "вектора" стану системи, що відповідає конкретним впливам (ігри типу "Регіон", "Озеро", "Ріка"); розкрити не тільки значення змінних станів, а й характер їх залежності від зовнішніх впливів і попереднього стану. Ігрові програми "Постріл" (з'ясування шкоди від браконьєрства і розробка заходів боротьби з ним), "Фауна" (вивчення й охорона рідкісних видів тварин), "Ліс" (дослідження впливу кислотних дощів та інших отруйних речовин, надмірно заповзятих грибників та "диких" відпочиваючих на стан флори і фауни), "Рекреація" (ознайомлення з системами раціонального використання й охорони місць відпочинку), "Господар" (охорона міського середовища). Ігрова програма "Регіон" може успішно використовуватись при підготовці кадрів для народного господарства, де потрібен досвід вироблення і прийняття оптимальних рішень і практичні навички в управлінні складними системами.

І, нарешті, в межах суспільно-трудової діяльності екологічної освіти учні залучаються до озеленення міст і населених пунктів, закладання нових садів, парків, скверів, зелених зон відпочинку; надання дійової допомоги лісництвам в охороні лісових насаджень, виконання комплексних робіт щодо попередження лісових пожеж, до розробки і створення екологічних стежок природи; очищення водойм від рослинності, озеленення й укріплення берегів; до охорони цінних і рідкісних видів тварин і рослин; влаштування штучних місць гніздування, годівниць для птахів і диких тварин, охорони корисних комах; заготівлі кормів для підгодовування тварин взимку та ін. Така діяльність сприяє вихованню почуття дбайливого господаря землі, що любить і розуміє природу, здатний розумно розпорядитися її дарами, примножити і зберегти багатства природи.

Отже, діяльність у галузі вивчення й охорони природи є складним структурним утворенням і важливо враховувати всі її компоненти. Недооцінка будь-якого з них істотно знижує практичні й педагогічні ефекти екологічної освіти. Тільки через діяльність з вивчення й охорони навколишнього середовища можна навчитися грамотного, компетентного природокористування. "Екологічно моральна поведінка – це не пасивне споглядальне ставлення людини до природи, а творчо перетворююче, спрямоване на виявлення продуктивних властивостей речовини природи, їх практичне використання і відтворення як необхідної умови людської життєдіяльності" [142, 234].

Стимулюючи екологічну освіту і самоосвіту, практична діяльність водночас є своєрідним трансформатором у процесі вироблення переконань у магістральному напрямку виховання свідомого і відповідального ставлення до природи, тобто високої екологічної свідомості [107, 229]. У цьому плані практична діяльність:

- живить її учасників безпосередніми знаннями про природне середовище, які "переплавляються" в переконання;
- дає можливість (на основі набутого соціально-екологічного досвіду) продумати і відчутти знання, одержані з теоретичних джерел, і тим самим сприяє перетворенню цих знань у переконання;
- є "діловим критерієм", своєрідним "перевіряючим засобом" для визначення рівня екологічної культури, бо про людину судять не за її думками і розмовами, а за її вчинками [161, 27].

І наостанок, зауважимо, що екологічна проблема в її небезпечній для людей формі існує вже не один десяток років, але гострота її анітрохи не зменшується з часом. Навпаки, як відзначалося на Всесвітньому форумі в Ріо-де-Жанейро (1992р.), стан природного середовища на планеті помітно погіршився. Про стійке це говорилося і на черговому глобальному форумі "Ріо + 10", що проходив у Йоганесбурзі (2002 рік). Отже, необхідно

терміново прийняти оперативні й воістину надзвичайні заходи для порятунку природного середовища людства.

Відносно необхідності таких заходів тепер уже начебто б усі у світі згодні. Немає тільки згоди відносно того, якими вони повинні бути конкретно, у якій послідовності мають вирішуватися і, саме головне, яка повинна бути доля матеріальної участі в цьому різних країн світу.

Але і тут нас підстерігає небезпека. Екологічна проблема, не встигнувши по-справжньому стати предметом наукових досліджень, уже перетворилася в об'єкт політичних ігор і взаємних претензій однієї країни до іншої. Це дуже небезпечно, тому що в даному випадку гра йде воістину з вогнем. У зв'язку з цим доречно нагадати слова засновника міжнародного дослідницького центру “Римський клуб” А. Печчеї, який писав: “Сутнісна проблема людського виду на даній стадії його еволюції полягає в тому, що він виявився нездатним у культурному відношенні йти в ногу і повністю пристосуватися до тих змін, що він сам вніс у цей світ. Оскільки проблема, що виникла на цій критичній стадії його розвитку, знаходиться усередині, а не поза людською істотою, узятого як на індивідуальному, так і на колективному рівні, то і її вирішення повинно виходити, насамперед, і головним чином, зсередини його самого. Проблема в підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їхнього удосконалення”[119, 43].

Отже, в умовах екологічної кризи людству необхідний пошук спільних орієнтирів і створення культури згоди в досягненні спільних цілей. Сучасний розвиток техніки вимагає, щоб ми взялися за виконання цих завдань, без чого ми не зможемо рухатися вперед. Сучасна техніка стрімко множить нашу могутність у двох напрямках: творчому і руйнівному. Усі мислячі люди всерйоз стурбовані сформованою глобальною екологічною ситуацією, що склалася, але найчастіше в тих оцінках, які даються їй, проглядає здивування з приводу беспорядності людини справитися з тим “джином”, якого він сам же випустив.

Це досить складне завдання, оскільки передбачається подолання сформованих звичок, стереотипів мислення і перехід на нову систему цінностей. Усе це, разом узятє, складає сферу свідомості з його установками і рефлекторними психічними реакціями, що йдуть у підсвідомість [151, 41]. Сфера свідомості являє собою в цілому досить консервативну сторону особистості, але саме тому вимагає до себе підвищеної уваги, оскільки екологізація сучасної людини потребує таких перетворень у світогляді людей, які виявляться співпорівняльними зі світоглядними наслідками відкриттів Н Коперніка, Ч. Дарвіна і В. Вернадського. Якщо відкриття Н. Коперніка показало справжнє місце нашої планети у Всесвіті, а відкриття Ч. Дарвіна дозволяє зрозуміти місце людини у тваринному світі, то відкриття законів біосфери, започатковане В. Вернадським, сприяє розумінню місця і ролі суспільства у всій системі природних явищ.

Підводячи підсумок, можна сказати, що гуманістична парадигма культури, заснована на прямолінійно вибудованому антропоцентризмі, вичерпала себе і перед наростаючою небезпекою екологічної катастрофи має потребу в раціональному перетворенні. Саме ця парадигма не дозволяє бачити істинні цілі соціального розвитку й орієнтує на помилкові цінності.

Людина повинна не просто усвідомити себе як частку природного Космосу, але, саме головне, зрозуміти себе як творця. З позицій такого усвідомлення повинна сформуватися інша, на перший погляд протилежна світоглядна парадигма — екоцентрична із системою цінностей, вибудованої в зворотному порядку: від завдань підтримки природи до завдань соціального розвитку. У кінцевому рахунку ми знову приходимо до людини, але як до результату, а не до початку потреб і інтересів. На місце зарозумілого "усе для людини" приходять мудре "усе для біосфери, природи" і тільки потім для людини в тих межах, у яких вона успішно вирішить завдання збереження природного середовища в стані, придатному для життя [146].

Таким чином екологічна культура дійсно означає не тільки новий гуманізм, але, і, більш того, гуманізм у істинному і вивищеному значенні

цього слова, оскільки екологічне не може бути спрямоване проти людини так само, як і проти інших форм життя.

Набуття екологічної культури піднімає людину на той вищий не тільки соціальний, але планетний і навіть космогонічний рівень, який буде означати повну гармонію його відносин з навколишнім середовищем і один з одним. Досягши такого рівня у своєму розвитку, вона з повною підставою зможе сказати про себе “людина – це звучить гордо”, наповнивши ці слова новим змістом: не тільки соціальним, але і планетарно-космічним. Екологічна культура, будучи багато в чому протилежною традиційній культурі, проте виникає не на порожнім місці. Вона вбирає в себе найбільш гуманні і природоохоронні риси колишньої культури і дає їй такий подальший розвиток, що мова дійсно повинна йти про якісно новий її стан, що вимагає нової назви – екологічна культура. Та й сам суб'єкт цієї нової культури повинен так змінитися, що можна говорити про формування нової людини, яка, на відміну від нинішньої, що відноситься до виду *homo sapiens*, може бути віднесена до виду *homo ecologus*.

Отже, вихідними у теоретико-методологічному дослідженні екологічної культури є поняття " культура " і " природа". Природа як весь матеріально-енергетичний світ Всесвіту, як сукупність природних умов існування людського суспільства, безпосередньо (прямо чи опосередковано) пов'язана з культурою, яка відображає історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини. Культура – це напружений пошук людством людської міри природного і природної міри людського, з тим щоб піднятися до універсальної міри в лоні якої долаються їх обмеженість. Культура в цьому розумінні є людське відношення людини до природи. Чим далі культура у своєму розвитку відривається від природи, тим більше міра гармонійності їхнього співвідношення стає мірою культурності людського існування.

Культура завжди була важливою умовою розвитку суспільства, будучи якісно особливим засобом реалізації цього процесу. В умовах, коли

діяльність людини в біосфері може бути порівняна за результатами з геологічними факторами в перетворенні земної оболонки (В.Вернадський), наслідком якої і стала глибока екологічна криза, культура вперше в історії людства повинна виступити у новій ролі, ставши засобом самозбереження суспільства, а саме – властивістю екологічного самозабезпечення. Культура вступає в екологічний стан свого розвитку, стає по великому рахунку – екологічною культурою.

Екологічна культура – це і процес і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, норм, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного відношення до неї і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії і правил " поведінки людини в оточуючому світі. Екологічна культура - це і знання основних закономірностей і взаємозв'язків у природі і суспільстві, переживання і переконання, діяльно-практичне відношення до природи. Це – своєрідний " кодекс поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності.

Екологічна культура – багатомірний цілісний компонент інтелектуальної і духовної культури особистості, що забезпечує творчу самореалізацію в осмисленні і вирішенні екологічних проблем. Вона є інтегральною категорією у структурі якої можна виділити перш за все три базових взаємопов'язаних і взаємо проникаючих компонентів: 1/ екологічні знання: рівень екологічної освіти і просвіти (інтелектуальна компонента); 2/ екологічна свідомість: емоційні почуття, морально-естетичні переживання (ціннісна компонента); 3/ екологічна діяльність: відповідний запас практичних умінь, навичок у справі охорони природи (діяльнісна компонента).

Екологічна культура вбирає в себе найкращі гуманістичні та екофільні традиції колишньої культури та надає їм новий імпульс розвитку, суттєво поширюючи та одночасно конкретизуючи гуманістичний сенс людських дій, тому що в їхню орбіту має бути включена не тільки сфера соціальних, але й природних явищ, що складають середовище людського життя. У зв'язку з

цим екологічна культура являє собою більш високу та досконалу форму розвитку гуманізму в цілому. Екологогуманне ставлення означає дбайливе ставлення до всіх форм життя та до умов, які його забезпечують. Сформованість такої культури визначатиме майбутнє цивілізації.

РОЗДІЛ II

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СТРУКТУРІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ

2.1. Поняття та структура ціннісних орієнтацій студентів

Як відомо, поняття „цінності” ввійшло в активний філософський обіг у 60-х рр. XIX ст. Дослідження ж цього складного феномену пов’язаного з axios (грец. “те, що має цінність, цінний”), має давню історію. Так, Демокріт започаткував натуралістичну традицію розуміння цінності, оскільки вважав, що не слід сприймати її з огляду на природу саму по собі, таку, якою вона є насправді. У зв’язку з цим добро, справедливість, прекрасне він розглядав як вияви природного перебігу подій. Адже все наявне у світі визначається пануванням природних законів. Відтак тільки в природі слід шукати джерело, основу і критерії будь-яких цінностей. Благо, корисне, краса – все те, що відповідає природі, а зло, згубне, потворне – все те, що суперечить їй. Згідно з цим принципом людина у своїх прагненнях і сподіваннях має йти за природними вимогами. Водночас мудрість життя полягає в тому, щоб досягти максимального задоволення, оскільки все те, що викликає задоволення - це благо, корисне, прекрасне.

За Демокрітом цінність є і об’єктивною, і суб’єктивною, залежить від людей. Вона об’єктивна тому, що детермінована законами природи, незалежними від волі і прагнень людини. Але цінність водночас і суб’єктивна, тому що закони природи дані людині як її власні прагнення до насолоди. Збіг об’єктивного і суб’єктивного визначається тим, що саме людина є частиною природи.

Повернення до розуміння цінності як „єдиного” відбувається лише у філософії І. Канта, згідно з якою дійсна проблема цінностей стосується не інструментальних, а тільки вроджених цінностей або цінностей-цілей. Бо, як

вважав І.Кант, людина, залишаючись природною істотою, неспроможна піднятися до справжньої моральності.

У панлогізмі Г. Гегеля моральні, релігійні та етичні цінності виявилися завершенням його діалектики як теорії пізнання. На його погляд, універсальна необхідність світобудови або абсолютна ідея реалізує себе спочатку в природі, а вже потім – у людській історії. Спочатку людині, яка пізнає навколишній світ, здається, що дійсність – щось зовнішнє і вороже. Але згодом людський розум виявляє у природі певну “розумність”. Водночас, пізнаючи зовнішній світ, людина пізнає і саму себе. Розкриваючи таємниці світобудови, вона знаходить мету й сенс власного життя. Завдяки цьому людина вписується в єдину логіку руху універсуму. Тому суб’єктивне – думки й почуття, цілі й цінності – є не чим іншим, як об’єктивним, але реалізованим у людині. Отже, пізнання й діяльність духу містять усі розгадки “людських” питань, а серед них – “аксіологічних”, тобто ціннісних.

На відміну від Г.Гегеля, К. Маркс вважає людину творцем природи, яка не потребує жодних зовнішніх, таких, що містяться поза природою та практичною діяльністю, спонук і законів. Сенс, призначення й цілі перетворювальної діяльності індивіда дані йому самому цією діяльністю. Саме така людина є справді “мірою всіх речей” (Протагор), істотно здатною перетворити всю природу власною практичною діяльністю.

На думку Р. Лотце, людина реагує на будь-який об’єкт почуттям радості або горя чи довільними варіаціями цих почуттів. Вона вважає цінним те, що дає задоволення. Сучасна аксіологічна думка розглядає також онтологічну парадигму ціннісного ставлення людини до світу. Її прихильники наполягають на тому, що засади цінностей закладені в підвалинах буття. Отож усі цінності мають онтологічне джерело. Всі культури виробляють притаманні для них визначальні цінності з базисної концепції або символу, який репрезентує основи буття. Коли усвідомлення зв’язків між підвалиною буття і цінностями втрачається, цінності починають руйнуватися [25, 100-120; 166].

У вітчизняній філософській літературі, присвяченій трансформуванню категорії “цінність”, ще донедавна чітко увиразнювалися дві позиції [61, 31]. Одна відтворювала розуміння цінності як об’єктивної властивості речей, що містяться в їхній власній природі. Виразно репрезентує таку позицію В. Осовський, на думку якого, цінності – це об’єктивні риси, які притаманні більше предметам та ідеям, аніж властивостям суб’єкта, що їх оцінює. Слід вказати на існування двох аспектів функціонування цінності як соціального феномена: “перший – це існування цінностей як елементів культури, призначених для того, щоб гарантувати, забезпечити інтерес суспільства або його підсистем (груп, прошарків, соціальних категорій, тощо). Другий – це існування цінностей як об’єктів зацікавленості окремих суб’єктів” [60, 22].

Щодо другої позиції, то вона обмежувала сферу цінностей тільки суспільною свідомістю. Зокрема, такий погляд на цінності пропонувала І. Попова, яка вважає цінностями узагальнені уявлення, які постають як ідеали, стереотипи суспільної та індивідуальної свідомості. Водночас, як зауважує І. Попова, усі визначення і твердження, що стосуються поняття “цінність”, ще й дотепер не розкривають досить повно специфіки цінностей як особливих регуляторів поведінки, не дають можливості чітко виявити відмінність цінності від знання, потреби, цілі, інтересу тощо.

Отже, існують принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами та інтересами людини, - і цінності, які, навпаки, надають сенсу самому існуванню людини.

Цікавим, на нашу думку, є погляд на цінності і ціннісне відношення Л.Н. Столовича. Ціннісне відношення людини до світу, на думку Л.Н. Столовича, має об’єктивний бік – цінність, і суб’єктивний бік – оцінку. І в цінності, і в оцінці існує взаємодія об’єкту і суб’єкту, але ця взаємодія якісно різна, в результаті чого цінність виступає як “об’єктивна реальність, що має соціокультурну природу, оцінка – це “реальність суб’єктивна”. Таким чином, ціннісне відношення має буттєвий, онтологічний бік поряд з суб’єктивним [138, 92].

Від загального аналізу категорії цінності перейдемо до більш конкретного аналізу цінностей людини, і в тому числі студентської молоді як певної вікової і професійної групи.

З початку ХХ століття майже кожний філософський напрям намагався розвинути свою ціннісну теорію. Одні характеризували цінність як об'єктивну суть речей, інші – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті ототожнювали її з поняттям блага, корисності для особистості, четверті пов'язували з суб'єктивним значенням даного предмета для життєдіяльності людини; п'яті - з його властивостями задовольняти потреби, інтереси, бажання. Відповідно до кожної теорії була висунута й своя класифікація цінностей. Але найбільш поширеною є наступна [9, 159-160]:

- сутнісно-життєві цінності (уявлення про добро та зло, щастя, мету та сутність життя);

- універсальні:

- а) вітальні (життя, здоров'я, особиста безпека, добробут, сім'я, родичі, освіта, правопорядок);

- б) суспільного визнання (працелюбство, соціальний статус та інші);

- в) міжособистісного визнання (чесність, альтруїзм, доброзичливість тощо);

- г) демократичні (свобода слова, совісті, національний суверенітет);

- партикулярні (належність до малої батьківщини, сім'ї);

- трансцендентні (віра в Бога, прагнення до абсолюту).

Всі цінності перебувають у тісному взаємозв'язку.

Поняття цінності співвідносне з такими поняттями, як “значущість”, “корисність” або “шкідливість” [115, 35]. Значущість характеризує ступінь інтенсивності ціннісного відношення. Людину завжди щось приваблює більше, щось – менше, а щось залишає байдужою тобто цінність завжди суб'єктивна. Корисність може мати утилітарний характер. Шкідливість оцінювання завжди виявляє негативне ставлення людини до предмета. Людина відбирає у свідомості набуті знання й оцінює їх з позицій потреб,

інтересів, ідеалів. Враховуючи те, що одні цінності мають для людини більше значення, а інші - менше, утворюється ієрархія (система) цінностей.

Найпершою і найвищою цінністю для людини є вона сама, її життя.

Цінність ставлення до дійсності (зумовлена, в свою чергу потребами й інтересами) є найбезпосереднішим фактом, що детермінує життя людини. Активність людей завжди спрямована на використання, збереження і розвиток наявних цінностей або того, що ними може стати.

Діяльність людини є складним цілеспрямованим процесом вирішення життєво важливих питань. Вона характеризується осмисленістю і цілеспрямованістю. Кожна людина певною мірою усвідомлює, оцінює себе і свою актуальну діяльність, на основі чого формулює ідеальну модель майбутнього. Такою моделлю є мета. Людина субординує свої цілі, ставить перед собою найближчі, які є відображенням віддалених до досягнення яких вона прагнучим пізніше.

Коли говорять про систему цінностей, то мають на увазі не просто якусь сукупність ідеальних засобів людської діяльності, а специфічний культурний феномен, своєрідну "пірамідальну призму", в якій і за допомогою якої переломлюється вся система реальних життєвих відносин між суб'єктом і світом, який його оточує.

Ієрархія індивідуальних цінностей є своєрідним ланцюгом між окремою людиною і суспільством: є духовний світ людини і певна культура суспільства, які взаємопов'язані і взаємодіють через цінності певної людини.

З дитинства людина загалом залучається до різних цінностей, з'ясовує для себе їхню сутність та значення. Далі, в процесі навчання, розвитку, накопичення життєвого досвіду виробляє здатність самостійно вибирати цінності.

“Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда..., які відмежовують значуще, істотне для певної людини від незначущого, неістотного” [2, 3].

Ціннісна орієнтація – це вибіркове ставлення до носія цінності, який може бути реальним засобом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільноти. У ній акумулюється життєвий досвід людей. Наявність усталених ціннісних орієнтацій свідчить про зрілість людини як особистості. Вони є своєрідним індикатором ієрархії переваг, які людина надає матеріальним чи духовним цінностям у процесі своєї життєдіяльності. Ціннісна орієнтація, сформована на рівні переконань, адекватно виявляється в реальній поведінці й діяльності людини.

Отже, цінності, їхній характер, особливості в цілому, є своєрідним орієнтиром у формуванні світогляду, духовного світу особистості [115, 37].

Щодо ціннісних орієнтирів студентської молоді в сучасній Україні, то сьогодні багато дослідників говорять про формування особливого типу людини – людини перехідного періоду, періоду швидкої зміни пріоритетних цінностей. На що орієнтується молода людина в умовах швидкої зміни цінностей? У цьому контексті необхідно звернутися до емпіричних даних соціологічних досліджень. Аналізуючи менталітет жителів сучасної України, В. Полохало в статті “Негромадянське суспільство як соціополітичний феномен України” відмічає, що “середній українець схильний до соціальної пасивності – з демонстрацією відсутності яких-небудь вітальних сил” [123, 25].

За даними соціологічних досліджень, сучасний українець, в тому числі і молодь, орієнтується на тріумвірат цінностей: сім’я, здоров’я, відносини з родичами [117, 39].

Епоха так званого “Великого переходу” супроводжується досить болісним процесом зміни ціннісних орієнтацій на всіх рівнях соціально-культурного життя, що охоплює всі групи населення України, в тому числі і студентів.

Студентство – представники і носії ідей авангардного соціуму, особливо гостро відчуває ці зміни. У цьому зв’язку важливими є зміни

ціннісних орієнтацій молоді, бо їх цінності будуть визначати стратегію майбутнього всього суспільства.

Отже об'єктом нашого дослідження є студентська молодь віком від 16 до 21 (22) років. Це період, коли особистість переживає етап найактивнішого становлення, осмислення життєвої перспективи, стабілізації професійних інтересів. Для цього періоду характерним також є бажання самовизначення, самоутвердження, намагання знайти оптимальну відповідь на питання "як далі жити", "у чому щастя людини" та на багато інших подібних запитань [116, 12].

Разом з тим чіткої орієнтації у життєвих цінностях переважна більшість молоді поки що немає. Зокрема, відчувається дискомфорт між перспективою обраної професії, суспільними "запитами" на неї, вірніше відсутністю таких запитів з одного боку, і своїми нахилами, здібностями, уявленнями тощо - з іншого. Ускладнює ситуацію вибору цінностей для сучасної молоді наявність атмосфери руйнування усталеної системи ідеалів, відчуттів, орієнтацій і необхідності залучати до нової системи світоглядних, етичних, політичних цінностей.

За даними Українського інституту соціальних досліджень (1998 р.), 47% опитаної молоді заявило, що життя без ідеалів безглузде [95, 14]. Однак дослідження, проведене в 2000 році в студентському середовищі, показало, що більшість опитуваних відчувають явне відчуження від смисложиттєвих орієнтирів. Респондентам було задане питання: "З якою із наведених нижче характеристик сучасного молодого покоління Ви згодні?". Сума оцінок "так" і "частково" дала такий розподіл: скептичне – 82,5 %; агресивне – 89,3 %; цинічне – 78,8 %; розчароване – 76,3%; прагматичне – 77,1 %. Внаслідок краху основного міфу і супутніх йому цінностей Україна опинилася в ситуації культурно-світоглядного плюралізму ціннісних позицій [95, 14].

З довідкових матеріалів дослідження становища молоді, проведеного Українським НДІ проблем молоді (1997 р.) у молодіжному середовищі падає значущість праці як соціальної цінності (40 % в 1997 році проти 55 % в 1995

році), цінність освіти (з 35 % до 27 %), значно знижується інтерес до духовно-естетичної сфери (з 18 % до 12 %), скорочується число молодих людей, які прагнуть до самореалізації у сфері громадської роботи (з 16 % до 7 %) [95, 15].

За даними досліджень, що проводилися в 2000 та 2001 роках дослідницьким колективом українського інституту соціальних досліджень, на питання, “що в цей час треба молодій людині для досягнення своєї мети життя”, 60% респондентів відмітили цілеспрямованість і наполегливість, 34% - гроші; тільки 21% (в 2000 - 2001 роках) відмітили широкий кругозір і високу культуру, лише 12% - знання [95, 16]. На питання “Яким з нижче перерахованих цінностей Ви віддаєте найбільшу перевагу” 46 % респондентів в 2000 році і 56 % в 2001 р. Відповіли, що це матеріальне благополуччя; всього 11 % від загального числа опитаних в 2001 році відмітило працю як цінність (натомість розваги – 26 %) [95, 17].

Продовжуючи аналіз структури ціннісних орієнтацій студентів зазначимо, що свого часу А. Шопенгауер виділяв три найважливіші цінності в житті людини – здоров’я, молодість і свободу. Сучасні студенти такими цінностями вважають:

- “на першому місці – власне “Я”, на другому – сім’я, батьки, на третьому – робота”;
- головною цінністю – людське життя”;
- “людину, а в ній чесність і шляхетність”;
- “любов, довіру, розуміння, чесність”;
- “дружбу”;
- “здоров’я, сімейну злагоду, спілкування з цікавими людьми, наявність людини, яка тебе любить і завжди зрозуміє і допоможе”;
- “красу, яка врятує світ”;
- “освіту”;
- “гроші” [62, 33-34].

Слід звернути увагу на те, що серед соціальних інститутів сучасна молодь надає перевагу не лише сім'ї, але й освіті. Адже остання, з одного боку, сама є універсальною цінністю. А з другого – формує ієрархію цінностей, котра визначає духовність сучасного студентства [11, 49].

Цінності формують життєві стратегії студентів. “Найбільш повно розкриває специфіку студентських життєвих стратегій типологія, запропонована Е. Фроммом і адаптована вітчизняними дослідниками А.Ю. Шевельовою, А.Г. Андрєєвою і Л.А. Петровською. Було виділено чотири основних типи життєвих стратегій: 1) тип життєвих стратегій “мати”, для представників якого пріоритетними цінностями є успіх, багатство, репутація, компетентність, насолода та ін.; 2) тип життєвих стратегій “бути” з пріоритетними цінностями творчості, життєрадісності, турботи про іншого; 3) тип життєвих стратегій “не мати і не бути” з перевагою цінностей, що передаються із покоління в покоління: безпека сім'ї, порядок у суспільстві, здоров'я і деякі інші; 4) тип життєвих стратегій “мати і бути” – змішаний тип” [70, 77].

Цінності студентів формуються ще в шкільний період, на базі старших класів. Цікаво, що серед багатьох значущих цінностей (дружба, сім'я і дозвілля, професійний вибір, особистісний авторитет, впевненість в собі, воля, активність і самостійність) учні 10-х класів виділяють також здоров'я.

Вибір старшокласниками в якості значущих цінностей на майбутнє є кар'єра, професійний вибір, свобода, самостійність, в тому числі і здоров'я вказує на потребу в покращенні власних особистісних якостей. Це обумовлено віковою соціальною активністю, спрямованою на досягнення певного статусу в суспільстві [141, 117].

Якщо при аналізі ціннісних орієнтацій студентської молоді посилатися на типологізацію М. Рокича, то зазначимо наступне: цінності діляться на два класи: термінальні – “далекі”, переконання відносно мети в тому, що якась кінцева ціль індивідуального існування варта того, щоб до неї були спрямовані прагнення людини; інструментальні – “близькі”, які служать

засобами по відношенню до термінальних – впевненість у тому, що образу дій або якостям особистості можна віддати перевагу в будь-якій ситуації, тобто інтегруючі і диференціюючі [139, 260].

Така класифікація є найбільш відомою. Це практично загально визнаний стандарт.

Іноді така класифікація збагачується додатковими стандартами. Так, існує класифікація, що ділить ціннісні орієнтації за рівнем суспільної свідомості (вищий, що розділяє більш 50% соціальних груп, середній – 25-50%, нижчий – менше 25%). Інші цінності ділять на: індивідуальні і досоціальні (фізіологічні, сімейні); колективні (кланові, групові, етнічні); національно-державні (громадянські, суспільні); цивілізаційні (культурні, історичні); космологічні (релігійні, міфологічні).

Класифікація за рівнем активності цінностей найбільш точно відповідає динаміці ціннісних орієнтацій молоді. Ми ми посилаємося на два дослідження (здійснене Російським незалежним інститутом соціальних і національних проблем, а також здійснене інститутом соціології Академії наук України).

Цінності студентів можна диференціювати на наступні групи: 1) стійкі цінності, 2) “проміжна” група цінностей, 3) мігруючі, або нестійкі цінності.

У групу стійких увійшли гуманістичні і змісто-життєві, властиві традиційному типу свідомості: “діти, та їх щастя”, “любов, взаєморозуміння, шлюб”, “здоров’я”, “висока загальна культура”, “традиції свого народу”, а також “освіта”, “цікава і змістовна робота”, “мистецтво”. Ця група цінностей формує ядро ціннісної свідомості особистості молодого людини, що є опорою його духовного становлення і розвитку. “Проміжна” група включає до себе моральні ціннісні позиції: “честь, вірність, обов’язок”, “совість”, “душевна гармонія”, а також: “свобода”, “незалежність”, “демократія”. До даного розряду увійшла “цінність людського життя”. Ця група цінностей створює простір навколо ціннісного ядра, відчутно впливаючи на формування особистісного кола ціннісних суджень і вподобань [139, 261].

В окремий блок виділяються вітальні гуманістичні цінності, які постійно займають високі рейтингові позиції. До пріоритетної групи цінностей увійшли: "сім'я, благополуччя близьких", "здоров'я", "діти, та їх щастя", "любов, взаєморозуміння", "освіта", "цікава, змістовна робота", "висока загальна культура". Саме цей набір цінностей стає домінантою ціннісної свідомості студентської молоді, стійко і благополучно знаходиться в глибинних пластах свідомості, мало залежить від політичної кон'юнктури, придбаний в процесі тривалого історичного досвіду свого народу.

Про незмінність вітальних гуманістичних цінностей свідчать і інші дані [43, 114-118]. Автори дослідження на основі методики визначення ціннісних орієнтацій М. Рокича провели опитування серед учнів 10-11 класів м. Києва в 2003 році відносно ставлення до навколишнього середовища.

Такі цінності, як здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів, взагалі нині домінують у свідомості молоді. При цьому були виявлені групи з різними екологічними уявленнями.

Як ми бачимо з попереднього аналізу ціннісних орієнтацій студентів, взагалі серед будь-яких соціологічних та психологічних досліджень мало уваги приділялося саме екологічним світоглядним уявленням молоді.

У цілому можна виділити три групи уявлень щодо природи і екологічної культури: антропоцентричні, екоцентричні, природоцентричні.

Для групи з антропоцентричними уявленнями характерна орієнтація на цінності матеріально забезпеченого життя та розваг, що є певним індикатором споживацької спрямованості. Зазначені термінальні цінності зміцнюються такими інструментальними, як вихованість, охайність, освіченість, відповідальність. Отже, ці важливі людські якості розглядаються респондентами лише як засоби досягнення мети забезпеченого, безтурботного життя. Така життєва позиція, безумовно, може бути основою для формування переконань у тому, що природа існує для задоволення тих чи інших прагматичних потреб людини, для отримання нею "корисного" продукту. Загалом можна стверджувати, що у розглянутій групі існує певна

ціннісна база для трансформації антропоцентричних світоглядних уявлень у відповідні переконання.

Для групи з екоцентричними уявленнями характерна орієнтація на цінності життєвої мудрості та свободи. Це свідчить про переважаючу спрямованість на власний внутрішній світ, певне прагнення бути розумною, гармонійною, автономною особистістю. Термінальні цінності зміцнюються такими інструментальними, як раціоналізм, сміливість в обстоюванні поглядів. Загалом на такій ціннісній основі можуть формуватися переконання в тому, що розум людини не дає їй привілеїв щодо довкілля, що людина і природа є елементами єдиної системи, повинні розвиватися в єдності. Таким чином і у цієї групи існує певне психологічне підґрунтя для трансформації ексцентричних світоглядних уявлень у відповідні переконання [43, 116-117].

У групі з природоцентричними уявленнями не виявилось характерних лише для неї ціннісних орієнтацій, які б вирізняли цю групу серед інших. Це певною мірою свідчить про те, що природо-центричні світоглядні уявлення не мають у свідомості підлітків і молоді ціннісної основи для трансформації в екологічні переконання. Вони є тільки знанням, яке за психологічною природою не може виконувати установчу й регулятивну функції в організації поведінки у довкіллі.

Молодь з антропоцентричними світоглядними уявленнями.

Термінальні цінності: 100 % - здоров'я; 100 % - любов; 75 % - матеріально забезпечене життя; 75 % - наявність вірних друзів; 75 % - щасливе сімейне життя; 75 % - розваги.

Інструментальні цінності: 100 % - незалежність; 75 % - охайність; 75 % - вихованість; 75 % - освіченість; 75 % - відповідальність.

Молодь з природоцентричними світоглядними уявленнями.

Термінальні цінності: 100 % - любов; 88 % - наявність вірних друзів; 75 % - здоров'я.

Інструментальні цінності: 75 % - життєрадісність; 75 % - відповідальність; 75 % - чесність.

Молодь з екоцентричними світоглядними уявленнями.

Термінальні цінності: 75 % - життєва мудрість; 75 % - любов; 75 % - свобода; 75 % - наявність вірних друзів.

Інструментальні цінності: 75 % - незалежність; 75 % - раціоналізм; 75 % - сміливість в обстоюванні поглядів.

Якщо розглядати ціннісні орієнтації студентської молоді в цілому, зауважимо, що під впливом соціально-економічних і соціокультурних трансформацій вони змінилися, про що наглядно свідчать результати соціологічних досліджень, проведені в Кемеровському державному університеті (Росія) за 1991-2001 рр. (Таблиця №1) [131, 83].

Таблиця 1

Динаміка життєвих і професійних ціннісних орієнтацій студентської молоді (у %)

Параметри успіху	1991 р.	2001 р.
Цікава робота	44	34
Високий заробіток	18	50
Професіоналізм	28	12
Авторитет у колективі	17	0
Гарні відношення в колективі	17	0
Вірні друзі	30	50
Знайомства, зв'язки	11	21
Гарні відносини в сім'ї	30	49
Легка робота, життя у спокої	8	28
Суспільна робота	25	0
Висока посада	5	20
Визнання оточуючих	0	3
Задоволення в любові, сексі	5	17

Душевна рівновага, чиста совість	30	8
Безпека сім'ї і особистісна безпека	0	11
Можливість себе проявити	0	25
Можливість побачити світ	0	20
Наявність власного бізнесу, успіх у підприємстві	0	12

Порівняльний аналіз досліджень 1991 і 2001 рр. виявив ще одну тенденцію в зміні ціннісної свідомості студентської молоді. Надії на державу у 1991 р. поступово замінюються орієнтацією на особистісну самостійність, ініціативу і відповідальність [131, 87]. Можливо з часом, особистісна самостійність і відповідальність студентської молоді виявить себе не тільки у соціально-економічній сфері, а і у відношенні до природи у формуванні відповідного типу екологічної культури.

Отже, з аналізу викладених соціологічних досліджень структури ціннісних орієнтацій студентської молоді, напрошується висновок про незначущість екологічних цінностей серед студентів і про необхідність формування екологічної культури молоді. Логічним у цьому контексті буде більш детальний аналіз місця та ролі екологічної культури в системі цінностей студентської молоді.

2.2. Місце та роль екологічної культури в системі цінностей студентської молоді

Культура - це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством у процесі суспільно-історичної діяльності, що охоплює, з одного боку, технічні засоби виробництва, матеріальні цінності, а з другого - духовні надбання в галузі науки, мистецтва, літератури, моралі, освіти тощо. На перший погляд вона немов має відношення лише до сфери суспільної діяльності. Але необхідною її передумовою є взаємодія суспільства і природи, реалізація її в підсистемі "культура-природа" цілісної системи

"людина-природа". Якщо культура формується в процесі розумової і виробничої діяльності (духовна, матеріальна культура), то цілком зрозумілим є висновок про те, що культура є продуктом взаємодії суспільства і природи і що вона, в свою чергу, визначає способи і форми взаємовідношень і взаємодії людства з оточуючим його природним середовищем [94, 224].

Причини кризових екологічних явищ - в стихійно-егоїстичному користуванні природними ресурсами, орієнтованому на отримання додаткового прибутку для окремих груп людей, низької екологічної культури і нехтування екологічними цінностями. Тому доводиться задуматися про систему природокористування, про норми відношення студентської молоді до природи у світлі цілей і завдань суспільного розвитку. Це коло екологічних питань охоплює загальні проблеми як природокористування, так і культури. Зі всього сказаного постає "важливість екологічних питань, що приєднуються безпосередньо до культури" [169, 6].

Знання повинне поєднуватися з етичними основами в діяльності молоді людини - не нашкодити, не убити тощо. Велика сила мистецтва, сила переконання, моралі, що спираються на знання конкретних, об'єктивних законів. Тільки вирішивши обидва питання моралі, моральності і знання, можна створити струнку систему розумного і зацікавленого, творчого виконання законів екології, що відверне екологічну катастрофу [83, 14].

Сьогодні, коли досить явно позначилися симптоми глобальної екологічної кризи, не говорячи вже про регіональні, перед людством взагалі, і студентською молоддю зокрема, постає проблема переоцінки цінностей у сфері взаємодії суспільства і природи.

До початку 60-х років ХХ століття у всіх промислово розвинених країнах дія антропогенних чинників стала реально загрожувати збереженню природного середовища в тих межах, які відповідають самому існуванню людини. Людині з її економічною, оборонною, космічною та іншою діяльністю, довелося пригадати, що вона живе не тільки в світі нею

створених соціальних відносин, але і в біосфері, яку вона стрімко змінює в явно неприйнятному для себе як біологічної істоти напрямку [137, 130].

Отже, сама по собі проблема взаємовідношення природи і людини носить екосоціальний характер, тобто вимагає розгляду в єдиному комплексі складних питань соціального розвитку суспільства, вдосконалення технологічного базису виробництва, збереження навколишнього середовища (зокрема невідновлюваних ресурсів і зникаючих біологічних видів).

Існує і специфічна обставина, що ускладнює рішення конкретних питань захисту природи. Студентська молодь, як авангард розвитку соціуму, позбавлена здатності безпосереднього сприйняття в реальному масштабі часу більшості небезпечних для неї змін властивостей і характеристик навколишнього середовища. Негативні наслідки людської діяльності реально усвідомлюються суспільством, як правило, тільки після досить тривалого визрівання соціально-екологічних проблем, тобто у вигляді різноманітних загроз рівню і якості життя. Таким чином, реакція соціуму на екологічні проблеми в сучасних умовах носить опосередкований характер і неминуче діє з запізненням. Ця реакція залежить від загального стану екологічної культури: “реакцію породжує не антропогенна екологічна проблема як така, а, головним чином, її соціальні наслідки” [137, 131].

Як вже зазначалося, важливий елемент культури людства і культури молоді особистості, становить екологічна культура, яка з часом посяде домінуюче місце серед інших галузей культурної діяльності. Екологічну культуру можна розглядати з різних сторін.

По-перше, вона є результатом діяльності людини по перетворенню природного середовища у напрямку, відповідному фізіологічним і соціальним потребам людини. Інакше кажучи, це екологізоване природне середовище буття людини, що саме по собі є екологічною цінністю. По-друге, екологічна культура характеризує рівень розвитку екологічної свідомості у соціальних суб'єктів, починаючи з індивіда і закінчуючи

людством в цілому, в якому відображено відношення до природного середовища як життєво необхідної екологічної цінності.

По-третє, екологічна культура - це творча діяльність людей по екологічному освоєнню природного середовища, в процесі якої виробляються, зберігаються та розподіляються екологічні цінності.

Узагальнюючи перелічені риси екологічної культури, можна спробувати дати їй визначення. Екологічна культура є творча, свідома діяльність людей по засвоєнню та збереженню життєво необхідних вартостей природного середовища.

Екологічна культура, безумовно, сама по собі не виникає, вона формується як стихійно, в процесі виробничої діяльності людей, так і свідомо, в процесі цілеспрямованого виховання. Формування екологічної культури обумовлено екологічною потребою, яка є життєвою необхідністю у сприятливому середовищі існування і соціального буття людини. Екологічний інтерес є усвідомлена екологічна потреба, природно-соціальна причина, яка змушує соціальний суб'єкт (від індивіду до людства) до екологічної діяльності, спрямованої на засвоєння, збереження (охорону) і споживання природного середовища [94, 225].

Однією з принципово важливих проблем, від якої без перебільшень залежить подальше існування сучасної людини, є формування адекватної екологічної свідомості сучасної людини шляхом розвитку екологічної культури.

Розуміння біо, біосферо-, екоцентризму (в центрі всього все живе, біосфера, екосистеми) тільки зароджується у небагатьох людей. Треба турбуватися не тільки (і не стільки) про людину, а про все живе, бо біосфера може обійтися і без людини [18, 91]. Це потребує орієнтації цінностей в структурі екологічної культури студентської молоді на захист і збереження природи і людини, формування певного типу екологічної свідомості.

Для того, щоб розібратися в численних семантичних "нашаруваннях" терміна "екологічна свідомість", доречним буде звертання до "витоків", тобто

до феномена свідомості взагалі. Цей термін являє собою органічну частку тріади "світогляд - світорозуміння - свідомість". Зважаючи на загальновідомість семантики зазначеної тріади, можна зазначити, що світорозуміння є фрагментом світогляду як узагальнюючий образ об'єктивної реальності в її зіставленні з людиною [49, 131].

У першому наближенні екологічну свідомість можна визначити як частину екологічної культури, усталену та усвідомлену систему уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальну або колективну) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань, цінностей та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності.

Екологічну свідомість розглядають, на відміну від екологічного знання, як нюанс, аспект суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі, як одну з важливих складових і детермінант сучасної масової свідомості, що спроможна активно впливати на коригування сучасного способу життя людей та форм їхнього природокористування для того, щоб зробити їх екологічно безпечними. Йдеться, отже, про екологічну свідомість не як про відособлений блок свідомості людини, а як про складову екологічної культури, "сучасного людського світогляду й масової свідомості, яка мотивує та спонукає до екологічно безпечної діяльності в природі" [51, 133].

Формування екологічних цінностей студентської молоді взагалі, і кожного із її представників, як особистостей зокрема, обумовлюється потребами практики, розвитком світової цивілізації, що підійшла до катастрофічної межі. Екологічна криза сьогодні охопила більшість регіонів планети. Руїнація життєтворчих основ існування людства набула глобального характеру, загрожуючи знищенням не лише людини, а всього живого на Землі. Традиційні методи взаємодії людини та природного середовища вичерпали себе. Виникла нагальна потреба зміни основоположних парадигм існування людства. Кризова ситуація, яка склалася в країні, зумовлює необхідність переосмислення основних

світоглядних орієнтацій, вимагає радикального вдосконалення людських якостей, поширення екологічної культури.

Важливу роль у формуванні й розвитку студента як особистості відіграє свідомо цілеспрямована діяльність по вихованню екологічної культури, поширення екологічних цінностей. Екологічне виховання особистості - це процес цілеспрямованого управління (самоуправління), формування, екологічного становлення і розвитку особистості, в якому вона виступає об'єктом і одночасно суб'єктом виховання необхідних життєво значимих екологічних цінностей. Врешті-решт, через особистість відбувається процес виховання будь-якого соціального суб'єкту аж до людства. Людство, як всезагальний, соціальний суб'єкт, саме себе екологічно виховує, тобто займається самовихованням, створюючи свої власні екологічні цінності які як елемент екологічної культури сприймає студентська молодь. Екологічне виховання необхідне для втілення екологічного ідеалу, екологічних цінностей в дійсності. У процесі виховання відбувається передача кожній молодій людині екологічної культури суспільства, екологічних цінностей. У зв'язку з подальшим прогресом цивілізованого екологізованого суспільства все більше буде поширюватися соціальна база для перетворення екологічної культури суспільства у доробок кожної людини на Землі, у тому числі і кожного студента, бо в цьому об'єктивно зацікавлені всі люди. Мета екологічного виховання “полягає в тому, щоб сформувати такі якості людської діяльності, які б не давали можливості порушувати екологічний баланс у природі” [94, 225].

Екологічне виховання не може обмежуватися тільки екологічною пропагандою та просвітництвом. Воно повинно бути підкріплено живою, практичною роботою по охороні природного середовища. Виховання екологічної культури “має виходити з принципу єдності екологічної свідомості й екологічної, практичної діяльності людини”. У процесі екологічного виховання важливу роль відіграє екологічне право й відповідно еколого-правове виховання. Дії людини, яка порушує природний кругообіг

речовин, повинні бути юридично заборонені й покарані, відповідно еколого-правове виховання необхідно спрямувати, перш за все, в русло дотримання людьми певних юридичних заборон. Подальша розробка і дотримання еколого-правових норм повинні бути одним із показників екологічної культури. В еколого-правовій сфері сучасного періоду опрацьовуються правові норми і законодавство по охороні природного середовища, по обмеженню технічних та хімічних викидів у природу [94, 225-226].

Але екологічне виховання не може бути лише засобом профілактики екологічних порушень, воно повинно стати засобом виховання цивілізовано-розвиненої особистості еколого-активного типу, яка має високу розвинену екологічну культуру, що ґрунтується на екологічних цінностях. Таким чином, екологічне виховання, яке організоване в систему цілеспрямованого управління формуванням еколого-активного типу особистості, його екологічної культури, не може бути зведене тільки до механізму екологічного регулювання відносин між суспільством і природним середовищем і, будучи заснованим на екологічній культурі цивілізованого суспільства, повинно здійснюватися всією системою загального виховання.

Для підвищення активності особистості в екологічній сфері так само, як для підвищення ефективності екологічного виховання, повинна вестися широка комплексна розробка теорії екологічної культури суспільства та особистості, вивчення механізму формування екологічної свідомості, екологічної життєвої позиції, екологічної культури особистості.

Щоб оптимально взаємодіяти з навколишнім світом, необхідно мати знання та повну і об'єктивну інформацію про нього. Сучасна наука ще не готова для розв'язання таких складних проблем.

Незважаючи на зазначені серйозні обставини, накопичення екологічної інформації, формування екологічних цінностей, а значить, і відбувається підвищення екологічної свідомості молодих людей. Звичайно, екологічні знання, а також оперативна інформація вже самі по собі мають величезний виховний потенціал. Вони змушують замислитись, надихають до переоцінки

традиційних світоглядних та психологічних установок і цінностей відносно багатьох аспектів життєдіяльності людської особистості. Вихована в повазі до екологічних вимог людина має очевидну перевагу хоча б тому, що екологічна грамотність та культура населення, як і екологічна доцільна діяльність та поведінка людей, не можуть не спиратися на підвалини самого широкого гуманітарного знання.

Але треба зазначити, що певна сума екологічних знань не приводить автоматично до екологічно грамотної поведінки людей, до формування екологічної культури в системі ціннісних орієнтацій студентської молоді. О.М. Яницький [178, 4-5] виділяє три послідовних етапи зростання дії екологічного знання на процеси урбанізації.

1. Етап впливу екологічного знання. Характеризується розширенням сфери екологічно орієнтованих досліджень, осмисленням соціальної цінності природного оточення. Робляться спроби екологічного знання на практиці.

2. Етап взаємодії екологічного знання з різними сферами суспільної свідомості. Якщо раніше в соціологічних дослідженнях природа розглядалась як простір та ресурс людської діяльності, то на цьому етапі відбувається осмислення її соціального та культурного значення для розвитку цивілізації. Природа набуває статусу духовної цінності, виступає предметом національної гордості. Саме екологічне значення стає соціально цінним.

3. Синтезуючий етап. Тут досягається спільність методології різноманітних наукових напрямів і виникає необхідність у їх органічному синтезі.

Для українського суспільства екологічна проблема набуває все більшої ваги. Розвиток державотворчого процесу в Україні відбувається під тиском екологічних реалій. Про те, що екологічні реалії починають турбувати українське населення, в тому числі і молодь, свідчать дані соціологічних опитувань. На питання “Що вас турбує в нинішньому житті?” 17 % респондентів відповіли – стан здоров’я, 13,1 % - екологічні лиха, 10,8 % - різні катастрофи, відповідно (10-те, 13-те, і 16-те місце серед інших

соціальних, економічних, політичних і духовних проблем [36, 130]. Найхарактернішою негативною прикметою часу є екологічна проблема (займає в опитуванні 8-ме місце, серед 10-ти прикмет; отримала 20,7 % усіх відповідей) [36, 138].

Такі дані відношення до екологічних проблем є показовими на фоні драматичного екологічного стану нашої держави. Внаслідок старіння та зношення техніки, спаду виробництва ми стоїмо на межі масових економічних та екологічних катастроф, виходу з ладу життєзабезпечувальних систем виробничої інфраструктури [50, 92].

Українська економіка є однією з “найбрудніших”, перенасичена хімічними, металургійними, гірничорудними виробництвами із вкрай застарілими технологіями. Матеріало- й енергоємність нашого виробництва у 8-10 разів, а за використанням – в 15 разів більша, ніж у розвинутих державах. Старі міські теплоцентралі віддають землі від 50 до 70 % тепла і потребують радикальної реконструкції. Для порівняння: Польща, маючи ВВП у сім разів більший, споживає газу всемеро менше, ніж Україна.

Майже всі “фірмові” для української економіки галузі (тваринництво, металургійна та вугільна галузі промисловості) є безнадійно збитковими. Обвальними темпами втрачається мотивація до праці, прогресують маргіналізація та люмпенізація населення, стає незадіяним значний науково-технічний та інтелектуальний потенціал держави, і що особливо небезпечно, такі галузі, як наука, освіта та культура, перестають бути привабливими для молоді.

Серед інших причин тотальне погіршення рівня життя в Україні має чітко окреслений екологічний контекст. Щорічно в Україні народжується 200 тис. неповноцінних дітей. Фахівці стверджують, що дати життя здоровому потомству здатні лише 15 відсотків подружніх пар.

Великою небезпекою є масова контрабанда в Україну нафтопродуктів, алкоголю, сигарет, неякісних продуктів харчування, медикаментів, термін придатності яких вже давно минув. Натомість спостерігається тотальний

вивіз із держави деревини та брухту Така екологічна ситуація не може не зачіпати цінностей студентської молоді. Сьогодні більшість соціально-економічних, культурних, духовних проблем української молоді, зокрема і українського соціуму в цілому, найтіснішим чином пов'язані з екологічними. Феноменом українського буття стає активне формування екологічних цінностей та екологічної культури. Цей процес знайшов відображення у Конституції України, де екологічній проблемі присвячено окремий розділ. Так, стаття 3 Конституції України говорить про те, що “людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю...”[58, 4]. Стаття 16 Основного Закону гарантує “забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави” [58, 7].

Екологічні проблеми, погіршення екологічної ситуації розглядаються студентською молоддю як фактори соціального ризику. І хоча серед цінностей студентів екологічна культура не займає першого місця, але стан буття впливає на суспільну свідомість, отже і на ціннісні орієнтації студентів.

Можна впевнено стверджувати, що ціннісні орієнтації формують “стрижень” свідомості, завдяки якому зберігається стійкість особистості, а також забезпечується спадкоємність певних типів діяльності, задається вектор спрямованості потреб та інтересів [95, 13]. Вважаємо за можливе не погодитися з тими дослідниками, які думають про ціннісні орієнтації як форми відображення людиною навколишньої дійсності [155, 6].

Специфіка ціннісних орієнтацій студентської молоді “складається в їх активному характері по відношенню до дійсності”. Ціннісні орієнтації є чинником формування нової дійсності, могутньою культуротворчою силою. Поняття ціннісних орієнтацій фіксує інтенцію на певні цінності, що зумовлює діяльність суб'єкта у відповідність з ними. Ось чому “істотні зміни у сфері ціннісних орієнтацій (зміна одних культурних кодів на інші або повне

зникнення основних культурних принципів, які лежать в основі ідеології, релігії традицій) здатні викликати до життя соціально негативні феномени”.

Це дозволяє висунути гіпотезу про те, що відчуження молоді від найбільш значущих, ключових культурних цінностей може призвести до важких для культури наслідків: порушення механізмів культурної соціалізації, відриву від каналів трансляції соціальної пам'яті, віками накопиченого, виробленого в рамках даного культурного середовища, досвіду поколінь.

Таким чином, можна зробити висновок, що серед життєвих цінностей молоді сьогодення пріоритетними все частіше визнаються екологічні. Ми можемо захоплюватися естетичними цінностями (єгипетськими пірамідами або творіннями античного мистецтва), але людство все більш усвідомлює, що без елементарних екологічних цінностей (чистого повітря, питної води, продуктів харчування) воно не зможе існувати. “Серед глобальних проблем на перший план все частіше виходить екологічна проблема”. Саме вона складає основу життєдіяльності суспільства.

Досягання оптимального стану довкілля з точки зору інтересів та цінностей молодшої людини, її здоров'я та духовного світу складають предмет екологічних потреб, їх зміст полягає в необхідності створення і підтримки життєвого середовища певної якості, потрібної для відтворення людини як виробничої сили і особисто для нормального відправлення її найважливіших суспільних функцій: праці, освіти, соціального спілкування, продовження роду. Індивідам, як і суспільству в цілому, завжди були не байдужі стан і якість природного середовища. В екологічних потребах виражається залежність суб'єкта (індивіда, групи, суспільства) від природи, ресурси та багатство якої - вихідний рівень людського існування.

Процес формування і розвитку екологічних потреб і цінностей є, по суті, розвитком ставлення молодшої людини до природи. На різних рівнях розвитку суспільства ступінь екологічних потреб, можливості і їх задоволення завжди були не однаковими.

Актуалізація екологічних потреб і висунення їх на перший план суспільних пріоритетів відбувається у результаті історичного процесу розвитку людських потреб, основні закономірності якого вже відомі. Збереження цілісності й підтримання якості життєвого середовища людини ґрунтуються на необхідності зниження антропогенного навантаження на біосферу. Виникає вкрай небезпечне протиріччя між напрямками людської діяльності та властивості біосфери як природної системи [94, 226].

Таким чином, потреба в розвитку екологічної культури властива сучасному суспільству. Екологічна культура включає парадигму відносин людини і природи, засновану на принципі коеволюції, тобто розвитку людини у згоді з природою на основі діалогу і рівноправної співпраці з нею.

Основним фактором формування екологічних цінностей та екологічної культури особистості є створення єдиної системи освіти та виховання, орієнтованої на пріоритет екологічних цінностей, розвинену екологічну свідомість та мораль, активно-діяльне відношення людини до природного оточення.

Аналіз взаємодії екологічної і культурної сфер діяльності дозволяє простежити в деталях зміну пріоритетів в сучасній аксіології. Стає очевидним, що розвиток людини і її культура нерозривно пов'язані з природою, характеризують її ставлення до природи, спосіб взаємодії з нею та спосіб її існування. Останнім часом саме друга обставина набуває все більшої цінності, в тому числі і серед ціннісних орієнтацій студентів. Від нестримного підкорення природи, використання її ресурсів, молода людина приходить до розуміння необхідності взаємного співіснування як фактора виживання людства. Завоювання культури повинно бути спрямоване на знаходження способів збереження певної рівноваги людини і природи. Академік М.М. Моїсеєв пише [90, 4], що "цивілізація підходить до свого перелому, і щось докорінно повинно змінитись у ній, у житті кожної людини, суспільства в цілому". Отже людство зможе забезпечити своє майбутнє

тільки при умові, якщо візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери і за розвиток суспільства і природи, частиною якої вона є.

“Одним із провідних шляхів запобігання негативним впливам людської свідомості на природу є, як ми зауважували, виховання екологічної культури студентської молоді на основі формування суспільної та індивідуальної свідомості. А оскільки суб’єктивний фактор займає головне місце в динаміці соціоприродних процесів, то від способу мислення молодих людей та їхніх дій залежить стратегія природокористування. Екологізація свідомості особистості є важливою умовою оптимізації взаємодії суспільства і природи та регулятором діяльності людини в навколишньому середовищі” [128, 2].

“З погляду свідомості, культура – це не що інше, як зафіксовані і такі, що мають потенційну здатність трансляції змісту свідомості. Форми Культури і виразні змісти Свідомості фактично є тими самими. І Культура, і Свідомість існують за загальними принципами виразності і трансляції” [168, 157].

2.3. Екологічна культура як принцип орієнтації всіх інших цінностей на захист (збереження, підтримку, розвиток) природи, людини, культури, моралі, духовності

Як свідчить практика, крім соціальних і екологічних аспектів конкретних соціально-екологічних проблем існує і третій аспект, що відноситься до духовної сфери життя суспільства і, перш за все, до суспільної свідомості і екологічної культури. На думку І. Сосунової, “характер реакції будь-якої соціальної спільності на соціально-екологічну (екологічну) проблему не може бути адекватно пояснений або передбачений без урахування детермінації взаємостосунків суспільства і природи етичними засадами, "тонкими механізмами" духовної сфери, пов'язаними з особливостями національного характеру, культури, традицій” [137, 132].

Безсумнівно, екологічна культура повинна містити в собі мораль, як форму нормативно-оцінної орієнтованості в поведінці і духовному житті

людей, що належить одночасно індивідам і суспільству (соціальним групам) і що є одним з основних способів з'єднання свободи особи з суспільною необхідністю. Екологічна мораль припускає, в першу чергу, не лише усвідомлення, але й глибоке внутрішнє відчуття людьми суспільно необхідного типу поведінки по відношенню до природи і його реалізацію у вільних діях особи, заснованих на внутрішніх почуттях, переконаннях і громадській думці.

На думку І. Сосунової, звернення до моральних феноменів у зв'язку з соціально-екологічними проблемами неминуче. Перш за все тому, що за будь-яким процесом взаємодії людини і природи, за кожним кроком у розвитку економіки, стоїть ціннісний конфлікт, в рамках якого і для студентів, і для суспільства зіставляються збиток, що наноситься природі, і приріст в задоволенні певних потреб людини і суспільства. Вже через явну невизначеність ситуації через очевидну неповноту наших знань про світ вирішення цього ціннісного конфлікту відбувається не тільки у сфері раціонального мислення, але і у сфері духовного життя, де і виявляється специфічна роль екологічної моралі як регулятора поведінки в умовах вибору [137, 133].

Розповсюдження екологічної культури студентської молоді можливо за умов створення механізмів її формування, одним з яких є екологічна освіта і виховання.

Спонукає до роздумів порівняння таких цифр. Серед причин погіршення екологічної ситуації в ряді регіонів України 42,6% респондентів визнають екологічну невихованість населення, 25% - низький рівень знань переважної більшості громадян з питань охорони природи і раціонального використання її ресурсів. Створення ж системи неперервної екологічної освіти як одного з основних шляхів поліпшення екологічної ситуації в Україні визначають 19,4% опитаних [179, 25].

Переважа ринкового характеру згубно позначається на стані духовної культури суспільства. Б.В. Орлів і Н.К. Ейнгорн справедливо зазначають, що

“установка на абсолютне привласнення” приводить в кінцевому результаті до духовного вакууму, краху соціальності” [110, 85]. Ситуація духовного вакууму особливо згубно позначається на свідомості молоді, оскільки саме цій соціально-віковій когорті властиве образно-емоційне сприйняття дійсності [95, 16].

Квінтесенцією цивілізованого суспільства є дотримання соціальних законів: 1. Не зроби зла: 1.1. Природі. 1.2. Людям. 1.3. Суспільству. 1.4. Самому собі. Твори добро: 2.1. Природі. 2.2. Людям. 2.3. Суспільству. 2.4. Собі. Ці головні гуманістичні закони соціальної статистики адекватно виражаються у золотому правилі етики: “Не роби іншим того, чого б ти не хотів, щоб інші робили тобі!” [160, 79]. На жаль, ці закони в нашому суспільстві реалізуються у все меншій мірі.

Соціальне самовизначення і пошук себе в період юності пов’язані з формуванням світогляду і духовності людини [39, 4].

Як вже зазначалось, сучасна екологічна ситуація на Україні зумовлює необхідність уточнення основних світоглядних орієнтацій, подолання деяких традиційних уявлень про характер взаємодії людини та природи, про призначення культури, як визначного чинника освоєння людиною природи.

Сучасна екологічна культура як принцип орієнтації всіх інших цінностей на збереження і розвиток природи, людини, культури, моралі і духовності ґрунтується на засадах гуманізму і мудрості.

Характер відношення “людина – природа” - об’єднується в системі гуманізму.

Гуманізм як система поглядів завжди був важливим нормативним чинником та необхідним засобом орієнтації людини в світі.

“Який тут ще інший сенс крім повернення людині (homo) людськості (humanitas)”? [159, 319].

Розглядаючи сучасну систему уявлень про гуманізм, можна дійти висновку, що вона не є бездоганною. Зокрема, вона хвибує на абстрактність (наголос, як правило, роблять на людину “взагалі”) та декларативність (що

активно використовують в ідеологічній боротьбі як засіб маніпулювання громадською думкою). З'являються концепції, які обстоюють антигуманність сучасного гуманізму [52, 245]. Наприклад М.М. Моїсеєв вважає реальний гуманізм утопією, що відволікає людей від необхідності пошуку дедалі нових компромісів, що мусять долати дедалі нові протиріччя та труднощі.

О.В. Олексін пропонує розглядати гуманістику як новий підхід до пізнання живого, розуміння живого через розуміння людини. “Гуманістика розуміє людину не лише з боку її соціального буття, тобто її обов’язків та функцій, участі в політичному та економічному житті, але і в усьому комплексі її внутрішнього, духовного життя, яке виражається у відчутті прекрасного, у здатності розрізняти добро та зло, любити, перевтілюватися й проектувати себе в навколишньому світі” [109, 149].

“Для розуміння соціальних інституцій потрібна постійна структура людської природи: Інстинкт, Інтелект, Мудрість” [149, 438].

Кисельов М.М. зазначає, що “мудрість є формою світоглядного осмислення дійсності і розв’язання практичних питань на ґрунті поєднання досвіду та розуму. Вона символізує причетність до вищих життєвих цінностей, як істина, яка “осяває смисли” і в якій слід жити (Г. Сковорода). Нерідко мудрість набуває антиінтелектуального характеру і її тлумачать як етичну духовність, зверхність положень етики як фундаментального духовного чинника людського буття (М. Гартман) над розумом [52, 250-251].

У філософській літературі виокремлюється декілька головних семантичних значень мудрості

Мудрість як обізнаність, повне знання, істинне розуміння, знання причин та наслідків.

Мудрість як відчуття міри, розмірності, гармонії світобудови.

Орієнтація на співмірність та гармонію приводить до формування таких виявів мудрості, як розсудливість, поміркованість, обачність, зваженість, відповідальність – якостей, яких так катастрофічно не вистачає нашому сучасникові.

Безсумнівними ознаками мудрості є тверезий, неупереджений погляд на дійсність, здатність дивитися правді в очі та орієнтація на майбутнє (здатність передбачення тенденцій подальшого розвитку поточних явищ та процесів).

Щодо орієнтації цінностей в структурі екологічної культури людини на розвиток духовності, підкреслимо наступне.

Духовність як архетипне утворення, що задане людині ззовні, постає як сила “більша, ніж ми самі, що продукує в нас там, де ми відмовилися від нас самих, якісь стани, щоб ми були гідні того, що з нами може скоїтися” [79, 38]. “Зовнішність” цієї сили додається невпинною духовною працею, духовною творчістю людини [52, 257].

Нешадна експлуатація природи (зовнішньої та своєї власної) призводить до того, що людина збіднює себе не тільки у фізіологічному відношенні, а й у духовному. Прогресуюча руйнація навколишнього середовища є безумовним проявом порушення зв'язку між природними та духовними компонентами людського буття, спричинює сум'яття в людській душі [52, 258].

На ґрунті сучасних метаекологічних досліджень починає долатися, хоча і з великими труднощами, віковичне протистояння матеріального та духовного, душі та тіла, раціоналістичного та “софійнісного”. А розв'язання глобальних проблем, що постали перед сучасним людством, вимагає, крім усього іншого, інтенсивного розвитку духовності.

Домінуючі в суспільстві світоглядні орієнтації еволюціонують залежно від динаміки соціального буття. Проте зніційоване останнім часом оновлення орієнтацій детерміноване цими змінами дуже неоднозначно. Воно йде суперечливо і викликає серйозні колізії в сфері духовного життя. Тут даються взнаки і неоднакові темпи змін у різних сферах буття, і відмінна чутливість різних світоглядних орієнтацій до економічних та соціально-політичних змін, і міцність позицій старого світогляду в масовій свідомості.

На повільність зміни масових світоглядних орієнтацій часто вирішальний вплив справляє інерційність духовного життя взагалі. Постійно, наприклад, спостерігаємо, що й тоді, коли якась з людських спільнот уже не дотримується усталених засад та орієнтацій у теоретичному та практичному ставленні до природи, вона – в сфері духовно-практичного ставлення, тобто в своїх світоглядних орієнтаціях – ще впродовж тривалого часу може залишатися в полоні уявлень і мотивацій попередньої, вже пройденої доби.

Сучасний світогляд увібрав у себе істини, що в процесі виробничої діяльності завжди порушують природні зв'язки. Не є таємницею, що розбалансовування усталених зв'язків не може не викликати руйнування екосистем. Але поряд з цим сучасний світогляд містить у собі також упевненість, що всі подібні зміни й деформації є тимчасовими й локальними і не торкаються самотності природи в її абсолютному значенні. Причина відзначеної нечулості домінуючого світогляду й масової свідомості до новітніх невтішних висновків і прогнозів вчених стосовно екологічної обстановки на планеті прихована не стільки в недовірі до науки, скільки в живучості архаїчних світоглядних настанов на природокористуванні, на те, що дозволено й чого не дозволено людині в природі [52, 289].

Дві світоглядні настанови – що людина може й ледве не приречена реалізовувати свої задуми, використовуючи природні ресурси, і що впливи будь-якої людської діяльності на природу не можуть істотно вплинути на це ще одне творіння Бога – виявилися не просто обмеженими, але й за сучасних умов зовсім необґрунтованими [52, 292].

Відносно взаємозв'язку екології, екологічної культури та моралі, ставлення людини до людини і людини до природи наведемо деякі факти.

В сучасній літературі екологічну кризу дедалі більше тлумачать не як кризу, зовнішню щодо людини, що стосується лише природного довкілля, а як кризу антропологічну, внутрішню, як кризу духовну (світоглядну та філософсько-ідеологічну). Тому наголоси при опрацюванні стратегії її подолання ставлять не лише на раціональному природокористуванні,

контролі за технологіями та прийнятті законів на захист природного оточення, а й на формуванні нового ставлення до природи та адекватних моральних людських якостей.

З погляду на вище зазначене, виникає необхідність в екологічній етиці (біоетиці), яка зорієнтована на відчуття персональної та колективної відповідальності за стан біосфери перед сучасними та майбутніми генераціями.

Ще у своїх історичних витоках (“Нікомахова етика” Арістотеля) етику тлумачили як засіб, одну з найважливіших проблем життєдіяльності людини, як засіб духовної гігієни її буття. Тому моральні принципи розглядали як первинні стосовно емпіричного світу.

Термін “біоетика” отримав поширення в науці після виходу в світ книги В.Р. Поттера “Біоетика – міст у майбутнє”.

Отже, якщо етика спочатку була тільки антропоцентричним напрямком, то з часом поняття моральності стало поширюватися на інші форми буття, зокрема на сферу живого, а потім і на природу взагалі. Таке поширення предмета етики, як вважає Г. Йонас, є необхідним для сучасної людини як ефективний засіб захисту людини розумної (*homo faber*) від людини діяльної (*homo sapiens*). ”Зростання людської могутності затьмарює власною престижністю все, що складає сутність повноцінної людини, а тому це зростання, оскільки воно приковує до себе дедалі значніші зусилля людини, супроводжується приниженням її поняття про себе та власне буття [41, 15].

Ставлення людини до природи нині набуває такого самого морального значення, як і ставлення людини до людини. Це, по суті, одне й те ж саме ставлення. І цю обставину мають на увазі, коли кажуть про перехід морального імперативу в імператив екологічний. Екологічна етика оперує трьома рівнями проблем, які ми поділяємо на глобальні, регіональні та локальні [88, 18].

Проблеми глобального рівня стосуються питань виживання цивілізації та концептуальної зміни пріоритетів суспільства в поглядах на природу та її ресурси. Глобалізація економічної діяльності переводить питання екологічної етики в площину міжнародних відносин і міжнародної політики. Цей рівень є певною мірою віддзеркаленням існуючих регіональних проблем, зосереджених на екологічних аспектах державної політики. І, нарешті, проблеми локального рівня стосуються етики поведінки окремих соціальних груп та індивідів. Усі ці компоненти мають умовний розподіл і разом беруть участь у формуванні комплексу морально-етичних правил нової епохи глобалізації. Екологічна культура визначається станом екологічної свідомості суспільства, знанням екологічних норм, розумінням і усвідомленням необхідності їх виконання [88, 18].

Орієнтація на повноту життєвого процесу (буття), де органічно сполучаються розуміння минулого, сьогодення й майбутнього, контакт з природою та соціальним оточенням стимулюють пошуки "нової моралі" ("етика ненасильства" - Л.М.Толстой, М.Ганді, М.Л.Кінг; "культура провини" та "культура сорому" - Р.Бенедикт; "принцип відповідальності" - Г.Йонас, "принцип співчуття" - С.В.Мейєн та ін.).

Саме на цих засадах на основі екологічної культури здійснюється орієнтація всіх суспільних цінностей на розвиток нового типу людини, формується "нова інвайронментальна парадигма", головними орієнтирами якої є такі міркування [52, 264]:

- людина при всіх своїх якостях - лише один з репрезентантів живого і як вид *Homo sapiens* є включеною в єдину глобальну екологічну систему;
- вона живе не лише в соціальному, але й у природному контексті;
- людина не власник (орендар) природи, а один з членів природного співтовариства;
- людина не має ніяких привілеїв. Навпаки, її сапієнтність покладає на неї відповідальність за стан природного довкілля;

- вона має культивувати в собі відчуття "емпатії"-готовність та здатність відчувати те, що відчувають інші, входити в становище інших, здатність дивитися на світ очима живої істоти.

Е.Фромм вважає, що принципами "нової людини" повинні бути [158, 392]:

- бути, а не володіти;
- звільнення від нарцисізму;
- любов та повага до життя в усіх його проявах;
- відмова від ідеї експлуатації природи, формування потреби в пізнанні природи та організація пошуку можливостей жити в гармонії з нею.

З позицій екологічної моралі традиційні поняття "підкорення природи", "боротьба з природою", "корисність" чи "некорисність" для людей фрагментів природи або окремих представників флори чи фауни є некоректними. На заміну їм з'являються поняття "взаємодія з природою", де хоча протиставлення людини та природи не долається повністю, проте суттєво пом'якшується. Природа стає своєрідною ланкою, що пов'язує людину з людиною. Дедалі відчутнішою є тенденція природу та людину тлумачити не як протиставлення, а як співбуття.

Академік М.М. Моїсєєв вважає, що "на людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, чекає зміна моральних принципів настільки ж глибока, як і та, що відбулася на світанку становлення суспільства, коли норми поведінки в ордах неоантропів замінилися людською мораллю" [91, 251].

Останній аспект, якому хотілось приділити увагу, це вплив ціннісних установок української нації на особливості сучасної екологічної культури.

Відомо, що ставлення до землі українського селянина було близьке до обожнення. Її величали святою і матір'ю. Як найстрашніша клятва - сприймалася клятва землею [51, 28].

Моральні засади, що формувалися на цьому ґрунті, були не зовнішніми нормами поведінки, а своєрідним внутрішнім імперативом існування.

Зокрема, уявлення про добро і зло надихалися докільям та працею, і за своїм змістом та значенням виходили за межі власне етики. Вони відігравали роль вселенських світоглядних орієнтирів, на яких трималася складна конструкція "надбудови" етносу. Крім того, в українському землеробському етносі напрочуд органічно поєднувалися етичні та естетичні компоненти. Моральність, практичність та вправність і краса були неподільними у світосприйманні наших пращурів. Постійні експерименти з меліорацією, хімізацією, спеціалізація господарств і монокультура, їх об'єднання та розукрупнення, некомпетентне й поспішне застосування екологічно небезпечних і технократично орієнтованих "інтенсивних технологій", незацікавленість людей у результатах своєї праці - якраз і призвели до того економічного, екологічного й морального стану, в якому ми опинилися.

Специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, в якому панує холодний раціональний розрахунок "голови", але палкий поклик "серця" - у цьому зв'язку говорять про кордоцентризм (від лат. *cordis* - "серце") [51, 29].

Європейські інтелектуали вже давно віддають належне такому типові світосприйманню. Стає переконливою теза, що реалії науково-технічного розвитку часто-густо суперечать соціально-етичним та гуманітарним нормам. Ця обставина активізує процес радикального перегляду методологічних та світоглядних установок, набутих ще за формування класичної "наукової картини світу".

В ході аналізу екологічної культури в структурі ціннісних орієнтацій студентів можна зробити *висновок*, що екологічна ситуація в світі досить складна і потребує прийняття негайних заходів. Однак для можливості реалізації таких заходів необхідно усвідомлення як студентською молоддю, так і всім суспільством глибини і важливості екологічних проблем, що назріли. Необхідно якісно змінити природу суспільства, необхідна нова цивілізація з іншим світоуявленням, для якої сукупність екологічних

імперативів буде настільки ж органічно наявна, як і прагнення до збереження життя людини. Але для цього необхідно виховати таку цивілізацію. Для цього необхідно формування певної екологічної культури, в основу якої покладені принципи гуманності і мудрості. У такому разі екологічна культура сама стає принципом орієнтації цінностей суспільства і студентської молоді на захист природи, людини, суспільства, духовної сфери суспільства. Саме для цього необхідно розробляти і застосовувати якісно нові підходи і програми екологічної освіти. І починати слід із школи продовжувати у вищих навчальних заходах.

РОЗДІЛ ІІІ

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Інвайронментальна освіта – молода, динамічна та дуже складна галузь пізнавальної діяльності, яка пов'язана з вивченням та інтерпретацією множини різних комплексних проблем, що виникають у взаємодії суспільства та природи. Багато чого у розвитку даної галузі є парадоксальним з точки зору логіки. Екологічна освіта ніде у світі не зайняла ще провідних позицій, навіть у формальних освітніх програмах, хоча це необхідно для протидії реальним катастрофічним подіям та тенденціям зміни навколишнього середовища. Екологічна освіта повинна затверджуватися у боротьбі з формальними вимогами загальної системи освіти, не стаючи поки головним цільовим елементом освітньої політики соціуму. [103, 167]

Різні країни світу, які мають неоднакові соціально-економічні умови та можливості, різну освітню політику, на протязі десятиліть єдині у прагненні досягнення гармонії з природою, створення системи освіти в галузі навколишнього середовища, що дозволить змінити людські якості, а з ними і споживацький підхід до природи, виховати людину, яка в змозі вилікувати, зберегти життя для себе та майбутніх поколінь. Поряд з тим, бурхливий розвиток екологічної науки, екологізація усіх галузей людської діяльності, поява врешті-решт екологічної освіти та виховання та його розвиток у багатьох країнах світу поки що не принесли вагомого очікуваного результату.

На думку А. О. Горелого повний провал усіх екологічних обіцянок та проектів, в тому числі і освітянських, це результат розходження між словом та ділом. [21, 16] Моноцентричний (антропоцентричний) підхід до вирішення екологічних питань, в тому числі до формування екологічної культури, не може привести до іншого результату. У двадцятому столітті людство, ставши

міцною геологічною силою, активно впливає на навколишнє середовище, користується ресурсами природи, які були недоступні для нього раніше. Людина повірила в те, що вона є господарем природи – невичерпного джерела ресурсів. Турбота суспільства, яка декларується як піклування про навколишнє середовище, на ділі обмежується турботою про власні інтереси у природокористуванні.

Термін «інвайронментальна освіта» був запропонований ще у 1948 році на міжнародній конференції по збереженню природи та природних ресурсів у Парижі. У 1970 році дане чітке визначення цього поняття. З цього моменту визначений термін та поняття в повному обсязі широко використовується у всіх розвинених країнах світу. Численні закордонні дослідження показали, що для досягнення прогресу у інвайронментальній освіті необхідно здійснення її на двох рівнях:

- на макрорівні – зміною освітньої політики соціуму у глобальному масштабі з переосмисленням людством свого місця та ролі у біосфері;
 - на мікрорівні – як послідовний рух у межах існуючої парадигми освітньої політики з урахуванням локальних умов та індивідуальності людей.
- [103, 168]

Труднощі у реалізації інвайронментальної освіти пояснюються наступними причинами: розрізненими освітніми програмами та політикою у різних регіонах та країнах світу; відмінностями у соціально-економічних та політичних пріоритетах, організаційно-структурними особливостями різних країн; головним феноменом у глобальному масштабі – відривом між риторикою та життєвими реаліями під час здійснення екологічної освіти.

Треба також зазначити, що у літературі існує два терміна для визначення подібних питань, але ототожнювати їх буде у корені невірно. Згідно зі словником з інвайронментології, який віддзеркалює сучасні тенденції та погляди у даній сфері, під екологічними проблемами розуміються всі інвайронментальні проблеми, що пов'язані з діяльністю та життям людини. Інвайронментологія – це наука, що досліджує весь комплекс

факторів, які визначають умови життя на планеті, тобто предметна область інвайронментології включає до себе й ті явища та процеси, що пов'язані з діяльністю людини, тобто предметну область екології, а також ті, що протікають в навколишньому середовищі незалежно від людини. [103, 169] Таким чином, екологія, як одна із складників інвайронментології, є більш вузькою наукою. Розглядаючи освіту в галузі навколишнього середовища треба визнати, що екологічна освіта є лише її початковим ступенем. На наступному, більш високому ступені повинно формуватися уявлення про цілісність природи і про те, що людина в ній повинна займати місце не володаря та загарбника, а лише одного з рівноправних представників біосфери.

Що таке екологічна освіта? У академіка М. М. Моїсєєва знаходимо таку відповідь: «Я відповів би, що це дійове прагнення жити у гармонії з людьми та природою, щоб забезпечити кращу якість життя не тільки собі, а й наступним поколінням. Але ж якість життя – повнота буття – залежить від стану навколишнього середовища, від вирішення екологічних проблем. [89, 112]

Цілеспрямовані роботи у галузі екологічної освіти дітей проводяться у нашій країні більш ніж двадцять п'ять років. Але важко говорити про якесь покращення стану навколишнього середовища за такий час – час зміни поколінь. Причину неефективності можна шукати у формульованні завдань, на вирішення яких були спрямовані зусилля екологів та педагогів.

Аналіз змісту організації екологічної освіти показує, що у другій половині 80-х років завдання екологічної освіти в нашій країні розумілось як формування екологічної культури та турбота про захист природного середовища. На початку 90-х років на першому плані було формування відповідального відношення до природи та становлення екологічного мислення. Це завдання переважило собою головне: захист природного середовища силами учнів.

В останні роки склалося інше становище, пов'язане з появою концепції, яка вплинула на уявлення людей про подальший шлях розвитку цивілізації, та яка безпосередньо пов'язана з ідеями освіти. Мова йде про концепцію стійкого розвитку. Сутність концепції може бути передана коротко: стійкий розвиток – це прогрес, при якому задовольняються потреби існуючого покоління, без ризику для спроможності наступних поколінь задовольняти власні потреби. Щоб реалізувати ідеї стійкого розвитку, потрібно вирішити такі завдання, як зменшення народжуваності, в першу чергу, у слаборозвинених країнах, регулювання користування ресурсами, можливо, за допомогою введення міжнародних податків; відновлення зруйнованих екосистем; роззброєння. Очевидно, що вирішувати потрібно численні соціальні, економічні, екологічні проблеми [89, 114].

Екологічна освіта на порозі 3-го тисячоліття стала необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку. Екологічне виховання, інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму 20-го сторіччя в Ріо-де-Жанейро (1992), присвяченого навколишньому середовищу і сталому розвитку, одним з найважливіших і необхідних засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу. Це положення підкреслюється і в останніх міжнародних документах (міжнародний звіт з підготовки національних доповідей про виконання країнами "Порядку денного на 21 сторіччя" та ін.). Концепція екологічної освіти України, як елемент концепції гармонійного розвитку держави, набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа. Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею!), повинна стати одним з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України.

Екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізації навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту. Предметом екологічної педагогіки є проблема екологічного виховання та освіти, а предметом екології культури – проблема впливу природи на культуру, у вузькому розумінні – питання збереження культурного середовища. [143, 275]

Вирішення цих питань має забезпечити формування цілісного екологічного знання й мислення, необхідних для прийняття екологічно обґрунтованих народногосподарських рішень на рівні підприємств, галузей, регіонів, країни загалом. Питання про необхідність реформування освіти в цілому, та екологічної освіти зокрема, розглядається сьогодні у багатьох наукових та загальноосвітніх джерелах [81; 26; 173; 3; 154]. В усіх них зазначено, що реформування екологічної освіти та виховання має здійснюватися з обов'язковим врахуванням екологічних законів, закономірностей, наукових принципів, що діють комплексно в біологічній, технологічній, економічній, соціальній і військовій сферах.

Глибоким опануванням екологічними знаннями, формуванням екологічного мислення, свідомості і культури мають бути охоплені громадяни всіх категорій, вікових груп і сфер діяльності. Збалансований, екологічно безпечний (гармонійний) розвиток повинен бути базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти згідно міжнародним вимогам. Головними складовими системи екологічної освіти та виховання мають бути її формальна й неформальна частини, форми й методи яких різні, а мета одна: всебічна підготовка громадян, здатних визначати, розуміти й оптимально вирішувати екологічні та соціально-економічні

проблеми регіонів проживання на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду, загальнолюдських досвіду й цінностей.

Базою для здійснення заходів у вирішенні цієї важливої і складної державної проблеми повинна стати Концепція екологічної освіти в Україні, яка складена з урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку суспільного знання, спрямована на перебудову змісту освіти й виховання відповідно до вимог часу та основних положень Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті. [125]

Термінологічний апарат, який потрібен для вивчення та дослідження екології різними авторами використовується із різним смисловим навантаженням, безліч публікацій з екології та природоохоронної тематиці мають політизований характер, розкривають тему поверхово та скривлено. [35, 48] Якщо врахувати той факт, що інтеграція України у європейську та світову спільноту – це питання лише часу, стає вочевидь, що чим скоріше буде здійснено перехід до європейських стандартів, у тому числі й в освіті в галузі навколишнього середовища, тим швидше буде опановано досвід розвинених країн та розпочнеться рівноправне співробітництво наших фахівців у галузі інвайронментального права, політики, освіти тощо.

Сьогодні вже стає очевидним, що проблеми екологічної освіти та виховання переросли державні та національні масштаби, вони зараз поступово включаються складниками у загальну систему сучасного виховання, бо охорона навколишнього середовища торкається долі всього людства та дійсно посідає місце провідної глобальної проблеми людства. [114, 30] Планетарний характер цієї проблеми зумовлений тим, що людство оволоділо таким вагомим енергетичним потенціалом, який дозволив втягнути в процес матеріального виробництва майже всю географічну оболонку Землі, та поступово виходити за її межі у космос.

Таке велике, інтенсивне, та здебільшого стихійне втручання людини у природу не дозволяє їй бути в стані кореляції. Тобто вона не встигає істотним шляхом відновлюватися у відносно стійких параметрах, як це

відбувалося на протязі тисячорічної історії еволюції. Саме цей споживацький натиск примусив людину на початку двадцять першого століття замислитися над проблемою глибокого та всебічного пізнання природних законів розвитку географічної оболонки як цілісної універсальної системи. Світова спільнота вчених ХХ-ХХІ століть привернула увагу на те, що без знань законів природи, біосфери, без моделювання наслідків інтенсивного техногенного втручання людини в істотні природні зв'язки неможливо очікувати на сприятливе природокористування.

Аналіз сучасного стану вивчення екології як навчального предмету треба починати з визначення тієї ролі та місця, яке займає екологія у системі інших наук, у суспільному житті, у свідомості суспільства та індивіда. Що стосується екології, як сфери життя, то сьогодні можна стверджувати, що національне екологічне і природоохоронне законодавство пройшло шлях становлення, проте воно ще не стало дієздатною системою нормативно-правового забезпечення екологізації національного шляху розвитку. Екологічна криза змусила визнати нову еколого-духовну парадигму – екологічну і разом із тим культурну систему цінностей, понять і уявлень, що формує нове бачення реальності, засноване на гармонізації взаємин людини, суспільства, природи і техносфери. Екологічна парадигма дала, у свою чергу, поштовх процесові формування сучасної філософії життя – ноосферогенезу, тобто мудрому, цілком взаємоприйнятому співіснуванню людини і природи.

Сьогодні зросла потреба відродити поняття мудрості як форми світогляду, засобу осмислювання дійсності і розв'язання практичних питань на основі гармонійного об'єднання досвіду і розуму. Єдність фізичного (біологічного) і духовного життя – це об'єктивний закон гармонії, порушення якого приводить до екологічної і соціальної кризи. Для України, що уже опинилася на межі виснаження природного потенціалу, стійкий розвиток доцільно розглядати як такий, де природа виступає домінантою життя, а не ресурсом економічного зростання. [167, 85]

Екологічна та демографічна ситуація в Україні свідчать, що наша держава успадкувала тугий вузол екологічних проблем. Екологічна криза значно поглибилась у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС та її наслідками. Настав час виховувати нове покоління професіоналів не в згубній традиції якомога більше брати від природи, а в іншому, притаманному українському народові, гармонійному співіснуванні з природою, раціональному використанні та відтворенні її багатств, у психологічній готовності оберігати природні цінності всюди і завжди.

Перш ніж визначити екологію як навчальний предмет, та її роль і місце у навчальному процесі, треба усвідомити яке місце посідає вона у системі загальних традиційних наук.

Екологія займає особливе місце серед сучасних наук як за метою, так і за засобами досягнення мети, тобто методологією. Екологія більшою мірою використовує досягнення традиційних наук, ніж займається самостійним вивченням природи з метою отримання даних первинних спостережень. Головне в екології – узагальнення результатів традиційних наук з метою отримання нового наукового продукту комплексного характеру. Практична мета екології значно ширша за мету будь-якої традиційної науки, а саме: вдосконалення взаємин між людьми і природою, обґрунтування шляху стійкого розвитку біосфери Землі і людства як частини біосфери. Інтегруюча роль екології не означає охоплення нею всього об'єму масиву наук. Її місце визначається необхідністю отримання продукту кожної з традиційних наук в узагальненому вигляді та інтегрування цих матеріалів з подальшою обробкою. Екологія повинна займати таке місце, яке дозволить найкращим шляхом спілкуватися з усіма традиційними науками, не затруднюючи їх функціонування. [27, 16]

З такого ж погляду треба розглядати екологію як навчальну дисципліну. Її узагальнююча дія повинна впроваджуватися шляхом застосування практичного досвіду фахової для студентів дисципліни та

споріднених з нею, та подальшої обробки теоретичних та практичних даних та узагальнень безпосередньо у ланках навчального процесу.

З іншого боку, як відомо, чіткого розмежування між класичними науками немає. Між ними існують зони перехідних знань, наприклад для хімії – фізична хімія, біохімія, геохімія. Екологія не є винятком. Між нею та існуючими напрямками наук існує перехідна зона. Таким чином, методичне та методологічне завдання освіти – включити до навчального процесу взаємозв'язок екології з певними фаховими дисциплінами, забезпечити впровадження вивчення теоретичних основ екології (теорії екологічних систем, загальних законів, екологічного моніторингу, питань екологічного ризику та безпеки тощо), та її прикладного аспекту.

Сучасний стан екології характеризується тим, що основна робота виконується саме в перехідних секторах, тобто в області прикладної екології фахівцями відповідного наукового напрямку. Теж саме стосується і навчального процесу, де викладання екологічних дисциплін ведеться також спеціалістами відповідного фаху студентів. На це є декілька причин.

По-перше, спеціалістам традиційних наук, які мають історичний досвід, перевірену методологію, наукові та викладацькі кадри, теоретичну та експериментальну базу, неважко розширити сферу діяльності і розробити і втілити нові екологічні аспекти у викладання.

По-друге, стрімке погіршення якості оточуючого людину середовища вимагає прийняття швидких практичних заходів.

По-третє, відсутність офіційного визнання екології як самостійної науки, про що, зокрема, свідчить відсутність вчених ступенів кандидата та доктора екології. Аспіранти, які навчаються за напрямом «Екологія», працюють над кандидатськими дисертаціями, які повинні відповідати вимогам Вчених рад з медицини, технічних наук, соціології тощо.

Таким чином, екологічна освіта та виховання – це комплексний психолого-педагогічний процес, мета якого полягає в формуванні у людини науково обґрунтованих принципів раціонального природокористування,

тобто закладення міцного світоглядного фундаменту для орієнтацій в повсякденній життєдіяльності людини, відпрацювання необхідних переконань, навичок, досвіду, моральних принципів в галузі гармонійних стосунків з природою та природою свого біосоціального існування [114, 34].

Розглядаючи історію освіти та виховання у галузі навколишнього середовища, треба відзначити, що джерела цього полягають у історичній та соціокультурних основах розвитку людства та відображені вже у ідеях та роботах видатних філософів, педагогів та просвітників минулого – Аристотеля, Песталоцци, Каменського тощо. Вони віддавали перевагу навчанню та вихованню на природі та згідно з внутрішньою природою дитини (так званий холістичний підхід – ідея єдності природи і людини), тобто засобами та силами природи, враховуючи та максимально використовуючи природні здібності людини. Також треба пригадати нашого співвітчизника В. А. Сухомлинського, який не тільки широко і плідно використовував природниче навчання педагогів минулого, а й втілював багато нового, відкривши славетну школу - «школу під блакитним небом».

Дійсно, дитина від моменту народження та усвідомлення навколишнього світу сприймає та пізнає його як щось ціле, єдине та нероздільне, як безперервний оточуючий простір – природу. Джерела цього феномену мають давнє історичне підґрунтя, бо з давнини людина сприймала оточуючий світ єдиним та цілісним. У системі формальної дошкільної та шкільної освіти та виховання єдиний світ розчавлюється на окремі складники, які вивчаються на окремих уроках з окремих предметів та дисциплінам. Дитина поступово змінює власні уявлення про цілісність світу, вивчаючи окремі шматочки, загублюючи перші уявлення про єдність природи. Цей процес поширюється у вищих навчальних закладах, роздрібнюючи єдність світу на безліч галузей. Із усіх учбових дисциплін тільки філософія якимось намагається сформувати цілісну картину світу, але цього дуже замало. Потрібне загальне еколого-філософське знання, яке стане метатеорією для формування цілісної соціоекологічної картини світу.

Мета екологічного виховання та освіти в галузі навколишнього середовища впливає із сучасного розуміння їх сутності, визначеної колективними зусиллями фахівців багатьох країн світу, специфіки вузівської орієнтації. Основною метою екологічного виховання і освіти є формування екологічної культури особистості як форми регуляції взаємодії людини з природою, яке характеризується:

- різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне);
- наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій по відношенню до природи;
- екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи і свого здоров'я;
- набуттям умінь і досвіду вирішення екологічних проблем(насамперед на місцевому і локальному рівнях);
- безпосередньою участю в природоохоронній діяльності;
- передбаченням можливих негативних віддалених наслідків природоперетворюючої діяльності людини.

Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення та свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконувати інтегративну роль у всій системі освіти.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності. Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

- 1) Формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачас:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності (зв'язку локальних з регіональними і глобальними);

- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;

- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її в екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складноорганізованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;

- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи та стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;

- виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

2) Підготовка фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі:

- для освітньої галузі - вчителів, викладачів;

- для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

3) Вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань. [125]

Екологічне виховання досягається поетапним шляхом вирішення освітніх, виховних і розвиваючих завдань, серед яких можна виділити такі:

- виховання розуміння сучасних проблем навколишнього середовища та усвідомлення їх актуальності для всього людства, своєї країни та рідного краю:

- розвиток особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на національному та глобальному рівнях;

- засвоєння ціннісних орієнтацій як кращих досягнень загальнолюдської та національної культур, розуміння багатогранної цінності природи (не лише утилітарної, а й естетичної, санітарно-гігієнічної, рекреаційної, морально-естетичної);

- оволодіння науковими знаннями про взаємозв'язок у системі «людина-суспільство-природа», формування знань і умінь дослідницького характеру, спрямованих на розвиток творчої та ділової активності при вирішенні екологічних проблем і життєвих ситуацій;

- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки. [121, 213]

Досвід засвідчує, що існують два підходи до розгортання змісту екологічного виховання та освіти: перший – мультидисциплінарний (екологізація існуючих навчальних предметів відповідно до специфіки їх змісту), та другий – внутрішньо дисциплінарний (введення до навчального плану спеціального предмета екологічного змісту).

При першому підході виділяється екологічний компонент в більшості навчальних дисциплін, при другому – вводиться спеціальний предмет екологічного змісту на завершальному етапі вузівської освіти, що забезпечує можливість інтегрувати різні аспекти екологічних знань і реалізувати комплексне розкриття проблем екології.

Завдання і принципові положення екологічного виховання націлено на різнобічну підготовку студентської молоді, яка зможе вирішувати екологічні проблеми на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового

глузду та набутого досвіду, керуючись національними гуманістичними ідеями і традиціями господарювання.

Один з найважливіших факторів підвищення ефективності екологічного виховання є активне впровадження нових форм і методів навчання, загальної комп'ютеризації навчальних ігор, різних видів моделювання екологічних процесів чи ситуацій, проведення екскурсій на екологічні об'єкти, практичних, лабораторних робіт, спрямування діяльності таких організацій, як «Зелений світ» та інших організацій «зелених» тощо.

Необхідність вдосконалення змісту екологічної освіти та екологічної компоненти в системі загальної, спеціальної та професійної освіти обумовлена також глобальними соціокультурними складниками, що впливають із сучасного стану цивілізаційного розвитку.

Головною причиною екологічної кризи, що почалася саме в цей час у відповідній частині планети, є споживацька орієнтація сучасної західної цивілізації, яка поширюється сьогодні на безлічі інших територій та протидіє фундаментальним законам природи. Якщо ставити матеріальне забезпечення вище понад усе, то матеріальні потреби можуть зростати нескінченно, в той час як можливості задовольнити їх у біосфері обмежені. Сама споживацька цивілізація, на думку вчених, не є результатом об'єктивного процесу, що може текти ззовні, поза волею людей, а є наслідком становлення агресивно-споживацької структури особистості. [20, 222] Така особистість створює цивілізацію, що породжує різноманітні кризи: соціальні, екологічні тощо. Агресія та споживацтво виснажують природу та культуру, роблячи світ менш стійким. Людина, як особистість спрощується, втрачає цілісність та стійкість, прямує себе та природу до краху.

Поняття моральності у ставленні людини до навколишньої природи така ж актуальна, як і стосовно будь-якої іншої сфери суспільного життя. Толерантне, бережливе ставлення до навколишнього природного середовища – не тільки екологічна та економічна, але й етична проблема. У

цьому зв'язку необхідна докорінна переорієнтація моральної свідомості людини, переоцінка моральних цінностей у ставленні до природи.

Сьогодні в умовах загострення екологічної кризи надто важливо сформуванню в кожній людині такі моральні якості у ставленні до природи, як доброта, співпереживання, піклування. Важлива роль у цьому покладається на виховання та освіту. У сучасних умовах, коли є реальна загроза існуванню людини та людства на планеті, екологізація діяльності людей повинна носити всезагальний характер. Це стосується і нашої повсякденної практики, і нашої повсякденної поведінки. [54, 43]

Моральний аспект взаємодії людини і природи особливо чітко окреслюється з точки зору розвитку самої людини. Між багатством природного оточення і багатством людської свідомості існує глибока внутрішня єдність. «Світ людини – це і є світ природи. І зовсім не випадково колективний розум завжди виступав проти безглуздої жорстокості, хижацького ставлення до природи, стверджуючи любов до неї». [176, 169] Урахування вимог, які висуває перед моральною свідомістю суспільства екологічна ситуація, передбачає, таким чином, збагачення й посилення загальнолюдських моментів нашої моралі.

Становище сучасного людства характеризується перш за все тим, що в діалектичному відношенні з природою воно, на перший погляд, відіграє головну роль. Його діяльність вже не обмежується простором Землі. Людина досліджує космос, сягає інших планет, сферою її діяльності стають надра Землі та інші недосяжні раніше об'єкти. Вона починає усвідомлювати не тільки силу свого впливу на навколишній світ, але й відповідальність перед наступними поколіннями за збереження цього світу, тому що істинне розуміння сили невід'ємне від усвідомлення відповідальності за її застосування, необхідності доцільного її використання. Таким чином, у екологічному вихованні та освіті повинна домінувати гуманістична складова.

Гуманістичне ставлення до природи означає вміння вбачати в ній загальнонародне благо, суспільне багатство, велику духовну й матеріальну

цінність, що має соціально-економічну, моральну та естетичну основу. Ставлення до природи виражається на практиці в конкретних буденних діях, спрямованих на перебудову та споживання природних ресурсів і регулюється специфічною дwoякою мотивацією: суспільною та індивідуальною.

Перш за все людина являє перед природою суспільство, опосередковуючи у своїй діяльності мету і завдання останнього. Вона керується суспільними інтересами і перетворює світ відповідно до цих інтересів. Звичайно, якщо суспільні інтереси є відверто хижацькими, або виступають у деформованому вигляді, то особистість обов'язково буде вносити свою долю в руйнування природи, тому що вдосконалити ставлення людини до природи всупереч суспільству неможливо. Проте особистість може неправильно розуміти суспільні інтереси. Навіть, коли ці інтереси мають об'єктивний характер, коли вони чітко сформульовані у вигляді науково обґрунтованого завдання, коли реалізація цього завдання не пов'язана із задаванням неминучих збитків навколишньому середовищу – навіть у такому випадку людина часто вносить руйнації у природу [176, 171].

Значення екологічного виховання і освіти та формування високоморального ставлення до природного навколишнього середовища особливо зростає сьогодні, коли матеріалізовані сили знань вже зрівнялися, а в багатьох випадках перебільшують сили природи. Необхідно, щоб інтелектуальний потенціал людини, її моральні якості розвивалися в унісон з технічною могутністю.

Відповідаючи на питання щодо винних у сучасних соціально-екологічних кризах, слід назвати, перш за все, правлячий олігархічний клас, який приймає рішення та експлуатує всі інші верстви населення через грошове насильство та інші його форми, по-друге, агресивно-споживацьку ідеологію, яка цим класом впроваджується та підтримується іншими верствами суспільства, по-третє, низький духовний та моральний рівень населення, що не дозволяє протистояти пануючій ідеології. Як слідство цього в суспільстві поширюється екологічна несвідомість, нерозроблені екологічні

теорії, слабкість екологічного руху. Все це прямо чи опосередковано зводить екологію як навчальну дисципліну на рівень обов'язкових, але нецікавих та нікому не потрібних в практичній діяльності, на думку студентів, предметів.

Екологічна компонента в освіті повинна не тільки пояснювати ті чи інші особливості взаємодії певних наук з навколишнім середовищем. Головна мета не тільки в формуванні відповідної екологічної свідомості. Необхідно формування особистої відповідальності за стан природного середовища, що виникає тільки за умов зростання моральності людини, що буде також включати й ненасильницьку боротьбу з агресивно-споживацькою ідеологією та відказ від співробітництва з олігархічним класом. Екологічна компонента в освіті може за допомогою різноманітних засобів формувати такі глобальні риси особистої свідомості, за допомогою яких людина буде в змозі зробити наступні висновки та зробити їх власним взірцем поведінки:

- щоб врятувати світ, необхідно перейти від агресивно-споживацької цивілізації до її альтернативного типу, визначальною рисою якої буде розкриття глибинних потенцій буття людини, замість зрощування потреб;

- самообмеження потреб та насильства, яке повинно ґрунтуватися не на змушенні, а на вільному волевиявленні індивідів;

- формування любовно-творчої структури особистості та образу життя.

[21, 224]

Торкаючись деяких проблем освіти та глобальної екології треба визначити одну з головних – проблему урбанізованих просторів. Сьогодні поступово утворюється специфіка та визначається предмет дослідження в галузі урбаністичної екології. Відокремлення та поширення цієї галузі екологічного знання та, як слід, екологічної освіти, обумовлено необхідністю вже зараз глибоко та всебічно досліджувати соціально-психологічні, медико-генетичні та інші важливі аспекти життєдіяльності людини в умовах поширення та зростання урбанізованих територій. Особливо треба приділити увагу адаптаційним можливостям людини до різноманітних фізичних,

технічних, соціально-просторових вимірів сучасного міста та агломерацій [114, 32].

У зв'язку з зазначеною проблемою система освіти та виховання повинна неодмінно виходити з:

- по перше, їх можливих параметрів, тобто екологічних констант комплексного впливу людини на екологічне середовище, з урахуванням планетарного масштабу, а не принципів регіональних, окремих інтересів повсякденності;

- по-друге, генетико-фізіологічних, біологічних, психічних, соціально-етнічних адаптивних можливостей повноцінного існування людини в умовах штучної природи міст та агломерацій ХХІ століття.

Безумовно, труднощі побудови оптимальної екології урбанізованих просторів, які б задовольняли потреби людини, пояснюються тим, що в цей час немає ще достатнього рівня наукових комплексних даних про специфіку міського способу життя як такого, та немає й специфічних освітніх заходів. Незавершеність, фрагментарність досліджень у цій галузі обумовлює неефективність будь-яких дій по формуванню екологічного освітянського чи економічного середовища.

Таким чином, недостатня кількість та якість емпіричних та теоретичних даних, стабільних методик дослідження потреб та поведінки людини, відсутність чіткої класифікації останніх відкрито гальмує розвиток теорії та практики екології з точки зору людини в урбанізованих територіях. Тому потрібно розробляти комплексну теорію дослідження освіти в галузі екології міста та агломерацій. Методологічною основою цього повинен виступати принцип унікальної цілісності міста як системи соціально-економічних, національних, художньо-просторових утворень, а також місця, де саме відбувається освіта, на яку безпосередньо впливають зазначені вище чинники. Суттєво, що всі навчальні та виховні програми повинні будуватися, виходячи з цього методологічного вихідного принципу.

У зв'язку з тим, що в світі склалася кризова екологічна ситуація, назріла об'єктивна потреба зміни парадигми загальної освіти та екологічної її складової. Знання, що нарощується як таке, поступове, іноді стихійне, не детерміноване соціально-екологічними змінами, стає недостатнім для глибокого розуміння та управління складною системою: людина-природа.

Все зазначене вище виводить нас не тільки на зіткнення різноманітних дисциплін, а й більш того на зіткнення пізнавальних настанов, парадигм різних наук. Дискусія між природничниками та гуманітаріями у дослідженнях екологічних проблем та їх викладанні є досить давньою та складною. Підґрунтя природничих наук – прямування до об'єктивного знання, вільного від людини з її неточністю, непередбачуваністю, ірраціональністю, входить у суперечку з тим поглядом на людину, який несе в собі підхід включення людини у світ як необхідної та природної його складової частини. Саме цьому протистоять одна одній концепції біологічної та соціальної екології, бо вони ґрунтуються на протилежних парадигмах, на різних засобах формування картини світ, на різному уявленні про роль науки у світі. Саме тому завдання освіти, які впливають з протилежних одна одній парадигм науки, настільки різні.

Постає питання, куди повинна схилитися освіта в умовах екологічної кризи. Відповідь є достатньо очевидною. Нова парадигма втіленості людини у світ впевнено знаходить нових послідовників. Коли на початку ХХ століття визначення принципу невизначеності Хейзенбрга ввела спостерігача у світ об'єктивної фізичної науки, вченим було нелегко прийняти цей бік побудови світу. Але фізика успішно пододала цю кризу. Постає час і іншим наукам, насамперед, біології, визнати ту принципову не детермінованість, що пов'язана з людиною. Дійсно, політичний конфлікт у сучасному суспільстві, зростаючий до війни, обов'язково відобразиться на природі. І тому неможливо і далі вилучати людину із природи. Людину треба досліджувати та розуміти всю її складність та нерозривний генетичний зв'язок зі світом. «Тоді і природа навколо людини надбає об'єму, заграє фарбами та придбає

всю силу та глибину і привабливість, яку може придати їй гармонійно настроєна душа людини» [175, 7].

Підготовку спеціалістів в галузі екології здійснюють сьогодні у самих різних навчальних закладах. Не має сумніву, що наша країна дуже зацікавлена у фахівцях такого профілю, бо екологічні проблеми все більше поглиблюються, а вирішувати їх в змозі тільки висококваліфіковані фахівці-екологи. Однак бути кваліфікованим фахівцем у своїй галузі недостатньо, особливо для еколога. Саме для нього першочерговим завданням є формування особистості, а головне при вихованні майбутнього еколога-фахівця – формування його екологічно спрямованої життєвої позиції. Саме така позиція повинна у майбутньому впливати на ефективність роботи спеціалістів-екологів, на їх екологічну культуру та особистісну екологічну діяльність, на участь у виконанні зобов'язань перед суспільством як із захисту навколишнього середовища, так і самої людини [100, 207].

Виконання професійних обов'язків спеціалістом-екологом пов'язано з виконанням різноманітних функцій, що носять соціально значущий характер. Мова йде про виховний вплив еколога у справі формування суспільної екологічної культури та екологічної свідомості, моральності, етики, та екологічної поведінки. Незалежно від посади, еколог завжди працює з людьми. Необхідність переконати представників різних рівнів та повноважень у необхідності організації їх екологічно безпечної діяльності, з усіма наслідками для багатьох суб'єктів. Саме професійний еколог, як ніхто інший, повинен вміти працювати з людьми, поступово формуючи екологічний світогляд в суспільстві. А це означає, що еколог – перш за все педагог, вихователь, важливий соціально значущий суб'єкт сучасного освітнього простору та суспільства в цілому.

Формування психолого-педагогічних характеристик спеціаліста-еколога обумовлює його соціальну орієнтацію у майбутній професійній діяльності, у тому числі й у роботі та спілкуванні з людьми. Це необхідно передбачити у період складання навчальних планів та програм, організації

навчального процесу в цілому. Тут важливо реалізувати цілісний підхід до екологічної освіти і виховання, а також забезпечити дотримання психолого-педагогічних принципів екологічної освіти та виховання. Найважливішим є принцип нагальної потреби в знаннях. [99, 5] У його основі лежить об'єктивна потреба у використанні накопичених знань. Це безперервний процес звертання до знань з постійним накопиченням та оновленням, вдосконаленням особистості протягом життя. Фахівець-еколог перш за все повинен мати психологічну установку на вдосконалення свого знання на протязі життя.

Взагалі підготовка професійного еколога до майбутньої діяльності не вичерпана тільки формуванням у нього певного кола знань та вмінь, навичок. Треба сформуванати систему певних якостей особистості, таких наприклад, як емоційна стійкість, стриманість у різноманітних випадках, ділові навички, психологічні особливості особистості, які забезпечать адаптацію людини до специфіки екологічно спрямованої діяльності.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах реформи вищої школи при створенні нових навчальних планів підготовки спеціалістів та магістрів з екології потрібно вдосконалювати психолого-педагогічну складову підготовки шляхом включення до програми психолого-педагогічних дисциплін.

Окрім професійної підготовки фахівців екологів, екологічна складова повинна бути присутня у різноманітних інших предметах та дисциплінах, тому треба розглянути як саме екологічна складова є часткою інших наук.

Предмет навчальної дисципліни – екологія - комплексна дисципліна, що досліджує всю сукупність зв'язків у живій природі та хімічні взаємодії, які пов'язані з життям. Доповнюючи це визначення словами М.Барб'є «Вивчення таких взаємодій, а також хімічних речовин, за допомогою яких вони здійснюються, і складають предмет хімічної екології». [4, 23] Пропонується розглядати екологічну складову курсів з хімії та біології з двох позицій. По-перше, як теоретичну основу для засвоєння головних процесів,

що складають фундамент усіх взаємодій між живими організмами і з оточуючим середовищем. Базовим є також вивчення основ екологічного моніторингу, що необхідно для визначення причинно-наслідкових зв'язків як в живому світі, тобто біотичній складовій природи, так і в її абіотичній частині.

По-друге, пропонується вивчення екології атмосфери, гідросфери, літосфери. Головна увага повинна приділятися вивченню хімічних елементів і сполук, що є складовими певного середовища, докладному висвітленню їх хімічних властивостей, особливостей поведінки в певних умовах, зверненню уваги на взаємодії їх з біотичною складовою, а також особливостей поведінки у всіх геосферах антропогенних речовин.

Висвітлення позицій щодо розробки стандарту екологічної складової у інженерно-технічній освіті вимагає, насамперед, з'ясувати, що треба розуміти під екологічною освітою. Концепцією екологічної освіти вона розглядається як безперервний процес, що охоплює всі вікові, соціальні та професійні групи населення і ґрунтується на таких принципах:

- системність, систематичність і безперервність, що забезпечують організаційні умови формування екологічної культури особистості між окремими ланками освіти, єдність формальної і неформальної освіти населення;
- орієнтація на ідею цілісної природи, універсальності зв'язків всіх природних компонентів і процесів;
- міждисциплінарний підхід до формування екологічного мислення, що передбачає логічне поєднання системних природних знань, логічне підпорядкування різнобічних знань основній меті екологічної освіти;
- взаємозв'язок краєзнавства, національного і глобального мислення, що сприяє поглибленому розумінню екологічних проблем на різних рівнях;
- конкретність та об'єктивність знань, умінь та навичок;
- поєднання високопрофесійних екологічних знань. [125]

Безсумнівно, що в процесі навчання треба забезпечити не тільки набуття відповідних знань з екології, та вміння обґрунтовувати свої світоглядні позиції у сфері екології, а й активне і повсякчасне використання їх у професійній діяльності, повсякденному житті та побуті. Тому весь матеріал має добиратися та пропонуватися до вивчення таким чином, аби в результаті його опрацювання учні змогли усвідомити що:

- виключити вплив людини на довкілля неможливо, тому проблеми природного середовища необхідно розглядати у єдності з соціально-економічними процесами;
- для виживання людству необхідно прийняти нову модель розвитку, змінити спосіб своєї життєдіяльності, провести кардинальні зміни в різних сферах: економіці, культурі, політиці;
- для забезпечення стійкого розвитку необхідно змінити економіку в цілому, демографічну політику, переглянути багато цінностей і відмовитися від споживацького ставлення до навколишнього середовища;
- охорона довкілля, раціональне природокористування – професійні завдання, вирішити які в змозі тільки добре підготовлені фахівці з розвиненим екологічним мисленням. [77, 420]

Зміст навчання повинен сприяти подальшому розширенню і поглибленню екологічної культури особистості в процесі професійної підготовки фахівця, а складові змісту екологічної освіти у професійній освіті повинні мати інваріантний та варіативний компоненти. Перший має гуманітарно-світоглядну спрямованість і висвітлює стан сучасної науково-природничої картини світу з точки зору екології, головні етапи становлення екології, основні екологічні поняття і визначення, рівні організації і функціонування екологічних систем, значення екологічної безпеки як складової загальної безпеки України, екологічне нормування впливу на природне середовище, міжнародну співпрацю у справі збереження та відновлення довкілля, екологічну культуру і мораль нової цивілізації.

Другий, варіативний компонент повинен висвітлювати аспекти екології з професійним спрямуванням, тобто його зміст залежить від освітніх потреб конкретної галузі виробництва, і корегується виходячи з конкретних потреб і обставин. Така побудова змісту екологічної освіти у вищій школі враховує екологічні імперативи, що випливають з логіки законів природи. Самі ж ці імперативи є концентратами структурування змісту, інтегруючими чинниками природничо-економічних і виробничих знань і забезпечують наступність рівнів екологічної підготовки на основі комплексного підходу в процесі підготовки фахівця.

Таким чином, інваріативний компонент має забезпечити обов'язковий мінімум змісту екологічної освіти за умови вивчення окремого курсу «Основи екології», який, на жаль, вивчається не завжди, або кількість годин на його вивчення є дуже обмеженою. Навчальний предмет «Основи екології» розкриває перед студентами екологію з двох боків: як науку про взаємозв'язки організму і популяції з середовищем, і як комплексну науку про взаємозв'язки природи і суспільства, а сама специфіка цього предмета полягає в комплексному підході до розкриття сутності екологічних проблем.

Провідною ідеєю предмета є усвідомлення необхідності раціонального природокористування, забезпечення стійкості соціоприродних екосистем. Мета цього курсу – озброїти учнів систематичними знаннями про:

навколишнє середовище як складну систему взаємопов'язаних компонентів;

глобальність нинішніх екологічних проблем, що мають місце у світі взагалі та на Україні зокрема;

постійні зміни, які відбуваються в довкіллі під впливом різних видів господарської діяльності та реальне значення екологічних знань у професійній діяльності;

універсальні принципи сучасного природокористування, які забезпечують розв'язання природоохоронних питань у будь-якій галузі.

Головною метою варіативної складової є відображення історичних, економічних, правових особливостей впливу конкретної галузі виробництва на навколишнє середовище та можливостей щодо упередження та усунення негативного впливу. Забезпечення цієї складової не завжди може відбуватися у конкретних часових межах. Провідною метою варіативної складової у вищих навчальних закладах є формування вмінь щодо нормалізації умов життєдіяльності суспільства і функціонування природно-територіальних комплексів України, що нині перебувають у складному екологічному стані. Вивчення розглянутих проблем має забезпечити усвідомлення учнями: необхідності розроблення екологічних правил виведення довкілля із складного екологічного стану; вживання заходів щодо ресурсозбереження, запобігання викидам і скидам забруднюючих речовин; розроблення і втілення природозахисних заходів, щодо захисту окремих об'єктів; розроблення заходів щодо запобігання аварійним ситуаціям. Екологізація виробництва має передбачати зменшення забруднення території пилом, зменшення використання чистої води завдяки впровадженню систем зворотного водопостачання, запобігання структурним змінам рельєфу та ландшафтів. [77, 422]

Одним із головних суб'єктивних факторів, які гальмують створення системи безперервної екологічної освіти є те, що в практиці не завжди використовуються наявні для цього можливості. Хибною є позиція, відповідно до якої основне навантаження з екологічної освіти повинно відбуватися тільки в процесі викладання окремих предметів. Екологічне виховання і освіту необхідно здійснювати на всіх рівнях освітньої системи у процесі викладання всіх дисциплін. Провідним є положення про те, що у досягненні головної мети екологічної освіти є інтеграція всіх навчальних предметів, бо в кожному з них закладено свій екологічний потенціал. Вивчення загальноосвітніх дисциплін покликане розкривати загальні закономірності взаємодії природи і суспільства, соціальний характер всесвітнього руху на захист навколишнього середовища, ставлення

суспільства до природи, шляхи впровадження досягнень науково-технічного прогресу й оптимізації взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Цикл природничо- наукових предметів дає узагальнені систематизовані знання про цілісну структуру, стан, розвиток біосфери та характер наслідків впливу на неї різних галузей виробництва, різнобічну цінність природи, її багатофункціональну роль у житті людей.

Втілення практичної екологічної компоненти в навчальний процес вимагає підвищення уваги до самостійної роботи студентів у процесі навчання та розробки нових технологій організації навчального процесу, якісного контролю рівня знань, що сприяють оптимізації виховання особистості фахівця з точки зору формування необхідних екологічних властивостей. Одним із таких методів є так званий Кейс-метод. Кейс – це засіб, за допомогою якого можна в аудиторії разом з викладачем вивчати реальні ситуації. Він поєднує аналіз та синтез. [7, 266]

Спочатку ситуація розглядається по окремих частинах, а далі об'єднується у цілісну картину, доки не стане повністю зрозумілою. При цьому передбачається дискусія по матеріалу, який найбільш наближений до інтересів та досвіду студентів, що обумовлює необхідність розгляду більш загальних проблем, пов'язаних з центральною проблемою кейса. Тут можна використовувати реальні екологічні проблеми певного міста чи природного середовища, які пов'язані з діяльністю фахівців їх спеціальності, роботою тієї галузі промисловості, що є їх майбутнім фахом тощо. Студенти починають виражати своє відношення до загальних проблем, моделювати рішення головної проблеми кейса у зв'язку з власним відношенням до загальних проблем. Це дозволяє впровадити у навчальну систему реальні явища та прикладні аспекти, мати діло з дійсними проблемами екологічного становища, виявити сферу сучасних загроз, сформувавши логіку аналізу конкретних екологічних ситуацій та прийняття необхідних свідомих та відповідальних рішень, прогнозувати наслідки тих чи інших наукових та практичних подій.

Особлива увага приділяється поняттям, що відображають сутність категорій причинності, бо ними учні та студенти не володіють достатньо. Залучення прийому багатовекторного узагальнення дає позитивні результати при аналізі того, що досліджується або спостерігається під час екскурсій, тобто взаємодії людини та природи. Привернення уваги до детермінації явищ шляхом завдань типу «Що відбудеться, якщо...?» викликає потребу практичної участі в охороні природи, виховує ділові навички, відповідальність, сприяє формуванню стійких переконань, навичок та вмінь природоохоронного характеру.

Для формування культури, основою якої завжди є мова, потрібне чітке визначення тих термінів та понять, які застосовуються у екологічній освіті та вихованні. Через формування понятійного апарату екології з'являється можливість створення єдиного підходу до навчання. Важливо, що усі екологічні поняття повинні мати суворо однозначне тлумачення на всіх освітніх рівнях від дошкільної до післядипломної її складової. Наприклад, якщо розглянути зв'язок шкільної екологічної освіти та вузівської, то треба визначити, що дидактико-логічна структура понятійного апарату екології дозволяє поширювати поняття з попереднього рівня засвоєння, або з наступного, нового рівня; будувати викладання згідно з дидактичним принципом «від близького до далекого», «від відомого до невідомого», розвивати здібності до передбачення наслідків по відомій причині, порівнювати різні наслідки, оцінювати їх та робити вибір оптимального варіанту розвитку подій. [164, 26]

На наступній стадії, що відбувається у вищому навчальному закладі, розглядається можливість двох варіантів введення екологічних понять після вивчення цілісності системи «природа – людина – суспільство» у довузівських закладах: нові поняття вводяться концентровано, групами, відповідно до курсу, що викладається та його завдань; передбачається розрізнене введення екологічних понять у різних дисциплінах на протязі всіх років навчання.

Такий підхід сприяє формуванню системи екологічних знань про шляхи взаємодії людини та біосфери, про ті зміни, що детерміновані впливом на її компоненти, про тісний зв'язок компонентів екосистем, та, врешті-решт, про реалізацію ідеї ноосфери. Студент отримує наступні види екологічного знання:

- політехнічні – по засобах діяльності людини по використанню та перетворенню навколишнього середовища;
- гносеологічні – по методології та методах пізнання історії та теорії науки і техніки;
- аксіологічні – по соціальних, загальнолюдських, моральних, екологічних цінностях та критеріях оцінок;
- деонтологічні – по нормах відношення до різноманітних проявів життя, які притаманні даному суспільству. [164, 213]

У процесі навчання студенти працюють з додатковою науковою та науково-популярною літературою з проблем екології, семінарські заняття проходять у вигляді дискусій, моделювання виробничих та практичних ситуацій, ділових ігор тощо. Таким чином, єдина понятійна основа екологічних знань дозволяє концептуально поєднати розрізнені екологічні поняття та знання різних дисциплін, пов'язати єдиним підходом екологічні питання, усвідомити системні зв'язки сформувати цілісне уявлення про навколишній світ як систему «природа – людина – суспільство». Результатом постає формування сучасного екологічного системно-вірогідного мислення, надання системи екологічних знань, введення екологічного імперативу у природокористування.

Не викликає сумніву необхідність підвищення ролі екологічної складової і у географічних науках. Значне місце у сучасній географії посідають проблеми оптимізації взаємодії суспільства та природи на різних рівнях, у них збіглися основні дослідження з проблем навколишнього середовища, які спрямовані на практичну реалізацію та управління процесом впливу людини на природу. [72, 206]

Стає очевидним, що однією з необхідних умов та засобів оптимізації взаємин суспільства та природи є формування істотно більш високого рівня екологічної культури та екологічної свідомості, що збуджують активну діяльність з охорони природи та вирішення екологічних проблем. Таким чином, конструктивна функція географії у екологічній освіті та в освіті взагалі покликана стимулювати формування моральної першооснови природокористування, без якої неможлива оптимізація взаємин між суспільством та природою.

Інвайронментальна освіта орієнтує на утворюючу природоохоронну діяльність і повинна мати випереджальний характер. Тому на додаток до загальновідомих дидактико-педагогічних принципів треба ввести у реалізацію освітньо-виховної функції географічних наук ще три принципи:

- ціннісної орієнтації (визначає пріоритети моральних цінностей особистості та суспільства у природокористуванні);
- діяльнісної орієнтації (визначає вибір оптимального, екологічно небезпечного виду діяльності в природокористуванні);
- випередження (визначає урахування не тільки наочного стану, а й того, що прогнозується у геоекосоціосистемах).

Географічна освіта формує ідею про цілісність природи, а головне завдання енвайронментальної педагогіки в тому, щоб надати соціуму знання про навколишнє середовище, сформувати особистісні та суспільні інваройнментальні переконання, які допоможуть не тільки вижити у сучасних екологічних умовах, а й зберегти Землю для наступних поколінь.

Не менш цікавою є проблема екологічної складової суспільно-гуманітарних наук, бо якщо практична реалізація екологічних принципів у виробництві та перетворенні навколишнього середовища цілком покладена на майбутніх фахівців природничих та технічних наук, то ідеологічна складова формування суспільної та особистої екологічної свідомості є прерогативою фахівців суспільно-гуманітарних наук. Найбільш повно та міцно це можуть втілювати філософські та соціологічні напрямки освіти.

Проблеми взаємодії людини та навколишнього середовища споконвічно є однією із головних складників філософії та філософської антропології. Натурфілософія Античності, гуманізм Конфуція, творчий гуманізм епохи Відродження, проповіді моральних вчителів Л. Толстого та М. Ганді – у їх філософських творах теоретично обґрунтовано та практично втілено в життя принципи ненасильницького розвитку. Це дуже важливо, бо насильство над природою є головною причиною екологічної кризи. Мораль західної моделі суспільства антропоцентрична, вона ставить людину на вищу сходинку системи цінностей. Розквіт наук, перш за все технічних, фізичних, природничих, механіцизм епохи Нового часу спрямували розвиток суспільної думки у бік панування науки, її всесилля у вирішенні людських проблем.

Теорія Ч. Дарвіна про боротьбу за існування та виживання найбільш пристосованих, як засіб утворення нових видів життя використовувались соціал-дарвіністами для виправдання війн, а еволюціоністами – для підтвердження можливості соціального прогресу. Саме ці погляди опинилися пануючими у суспільній свідомості сучасних пересічних українців, хоча ще російський вчений та революціонер П. А. Кропоткін зазначав, що «боротьба в природі здебільшого обмежена між різними видами, але всередині кожного виду, а досить часто і всередині груп, що складаються із різних видів та мешкають сполучно, взаємна підтримка є загальним правилом. Взаємодопомога – домінуючий фактор природи. Можна вважати доведеним науково, що коли боротьба за існування веде до розвитку, як прогресивного так і регресивного, тобто іноді до покращення природи, а іноді до її погіршення, тоді як практика взаємодопомоги є сила, що завжди веде до прогресивного розвитку». [69, 32]

В епоху науково-технічної революції, коли людина отримала достатню силу для панування над природою, особливо в епоху наслідків науково-технічної революції, окремо постає питання відповідальності людини за стан природи та встановлення гармонійних стосунків з нею. Традиційне

суспільство принципово відрізнялося від індустріального в екологічному вимірі не тільки перенесенням головного упору з сільськогосподарського на промислове виробництво, а ще й тим, що традиційне суспільство засноване на релігійно-моральних заборонах, а промислове – ні. Це різні соціально-екологічні типи суспільств. Чим більше людина звільняється від релігійно-міфологічних догм та заборон, тим більше вона усвідомлює себе як володар природи. Сьогодні, на порозі інформаційного суспільства, абсолютизація людини як головного складника природи призвела до появи таких загроз, яких не було ще ніколи.

Отримання людиною власної автотрофності дає підставу говорити про можливість усунення антагоністичних протиріч між людиною та природою з урахуванням тих екологічних проблем, що були зазначені вище. При цьому створюються передумови для реалізації концепції «ноосферного розвитку», яка була висунута Вернадським. Фактично він надав завданням стійкого розвитку та відповідальності людства за «перебудову» біосфери згідно інтересам вільнодумуючого людства як єдиного цілого. [85, 34]

Наприкінці треба зазначити, що екологічна компонента не є атрибутом виключно вищої освіти, доцільніше говорити про масову екологічну освіту як фундамент екологічної культури людини.

Екологічні знання потрібні людині постійно на роботі, в побуті, під час відпочинку, і це вимагає різнопланової підготовки, при якій кожен повинен мати відповідний рівень екологічного знання. Масова або загальна екологічна освіта спрямована на підвищення екологічної компоненти загальної культури людини і може бути також дошкільною, шкільною та побутовою. [27, 43]

Дошкільна екологічна освіта повинна закласти фундамент нової не споживацької філософії нації. Дитині треба знати, що все живе, а не лише людина, має рівне право користуватися благами природи. Що природні ресурси обмежені, і тому треба стримувати свої бажання і споживати лише життєво необхідний мінімум. Потрібно бережливо ставитися як до

природних, так і до штучних продуктів та виробів. З навколишнім середовищем дитину починають знайомити через тих представників флори і фауни, які їх оточують.

Дошкільна освіта, незважаючи на її коротку тривалість, - найбільш відповідальний і важкий етап екологічної освіти. Діти ще не мають знань і сприймають світ очима. Їм зрозуміліше те, що вони бачать, ніж те, в чому їх запевняють.

Шкільна екологічна освіта повинна будуватися на принципі єдності природних явищ і процесів, тобто на розумінні штучності (заради зручності) розподілу людських знань на окремі науки та навчальні дисципліни. Методологічно це реалізується шляхом вивчення спеціального курсу («Основи екології», «Основи екологічних знань» тощо) та підкресленням відображення екологічних аспектів під час вивчення всіх шкільних дисциплін.

Побутова екологічна освіта розрахована на широкі верстви населення. Вона реалізується через засоби масової інформації, публічні лекції, бесіди і таке інше. Її мета – дати людині мінімум загальних екологічних знань, які необхідні кожному, щоб виконувати власні громадські обов'язки відповідно до державної екологічної політики.

Все більш поширюється у світі педагогічна парадигма безперервної екологічної освіти та виховання, що орієнтована на формування екологічної свідомості та екологічної культури людства. На перший план виходить поняття екологічного імперативу, який виражає необхідність відповідності природним законам. Формування природних законів відбувається на рівні зацікавленості, ознайомлення (засвоєння інформації), схвильованості, переконання (мотивації дії) та мотивованої поведінки. [72, 212] Тому, прийнявши безперервну екологічну освіту за систему, що розвивається, необхідно зазначити структуру екологічної освіти та виховання, програму навчання як відносно інваріантний компонент та реалізацію програми в навчальному процесі як варіативний. У процесі викладання різних предметів

у школі та спеціальних дисциплін у вищому навчальному закладі, вчитель (викладач), бере до уваги специфіку предмету, дотримується стандарту, але може поруч з тим, поширювати одні розділи програми та скорочувати інші, використовуючи різноманітні методики викладання.

Розвиток системи екологічної освіти та виховання розглядається як пошук оптимальної стратегії у просторі: надійність (міцність знань), складність (рівень освіти: дошкільний, шкільний, вищий) – стійкість (широта освіти). Логіка розвитку такої системи проявляється у необхідності початкового ознайомлення зі взаємодіючими компонентами «природа – людина – суспільство», у викладанні понять та уявлень, що охоплюють окремі проблеми екології на аналітичному етапі екологічної освіти та виховання, у реалізації синтетичної стадії, що завершує цикл та на яку в процесі освоєння спеціальних дисциплін вищого навчального закладу здійснюється синтез знань, отриманих на попередніх стадіях процесу екологічної освіти та виховання.

Фундаментом понятійної основи екологічної освіти та виховання можуть бути шкільні предмети «Природознавство», «Навколишній світ», «Я і Україна», «Основи здоров'я» у молодших класах, «Географія», «Краєзнавство» - предмети, що забезпечують послідовність формування системи екологічних знань із класу в клас. У рамках таких програм освіта відбувається у двох напрямках – пізнавальному та виховному. Вони взаємопов'язані, але розмежовуються вже на першому етапі навчання. Пізнавальний напрямок експліцирує екологічні знання та поняття, формує екологічний світогляд, що охоплює людину та природу як одне ціле, дає практичні навички і вміння природокористування. Екологічне виховання імпліцирує весь потенціал екологічної освіти, роблячи основний акцент на розвиток екологічної культури, формує індивідуально-особистісні та суспільні цінності, виробляє досвід та стиль екоатрибутивної поведінки, активну життєву позицію. [135, 44]

На жаль, сьогодні реально екологія існує у системі освіти здебільшого як окремий предмет, але не як екологічний підхід у світогляді та розвитку учня, створення у зв'язку з цим науково-виховної діяльності. Проміж тим екологічна культура не може створюватися лише вивченням одного або суми предметів, бо вона полягає у зміні думок – світогляду, способу життя та системи поведінки особистості.

РОЗДІЛ IV

ПОЗАНАВЧАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ

В умовах зміни соціально-економічного та екологічного середовища перед вищою школою поставлене завдання підготовки таких фахівців, які б мали не тільки значну вагу на ринку праці, а й певну екологічну культуру, екологічну свідомість, відповідальність за власну наукову та практичну діяльність. Роль екологічної практики у формуванні зазначених якостей може розглядатися у двох напрямках. З одного боку, це втілення практичної екологічної компоненти у навчальний процес, а з іншого – позанавчальна екологічна складова практичної діяльності [7, 265]

Однією з найбільш цікавих та важливих особливостей, притаманних людині, є здібності змінювати навколишнє середовище, роблячи його таким, що підходить до власного мешкання. Саме ця особливість відокремлює людину у світі природи. Людина, яка має досить обмежені можливості для виживання у природному середовищі, здатна заселити будь які куточки планети, поступово освоюючи глибини океанів та космічний простір, хоча згідно з власною біологічною природою не пристосована до життя ані під водою, ані поза межами повітряного простору. Досягнути таких результатів у такий короткий термін буття на Землі було можливо лише за допомогою вміння пристосовувати все, що оточує людину для власних можливостей і потреб, трансформувати навколишнє середовище за допомогою засобів праці. «Природа зробила людину біологічно слабкою, і людина, усвідомлюючи цю слабкість, використовує єдине, чим вона може безмежно хазяйнувати – власний розум, і ламає ті рамки, якими обмежила його природа при створенні». [140, 149]

Може здаватись, що могутній розвиток техніки та швидкість вдосконалення технологій повинні забезпечити людині безпечний простір,

який задовольняє попит суспільства. Багато вчених у двадцятому столітті розглядають питання перетворення людиною навколишнього середовища. Наприклад, відомий вчений академік В. І. Вернадський, який створив ідею ноосфери, як «інтелектуальної оболонки Землі», у своїх працях вказував на те, що перетворення природи повинно проходити в інтересах всього людства, розглядаючи останнє як єдину цілісну систему. Він вважав, що зміна людиною природи повинна бути розумною, технічний прогрес має бути зв'язаний з соціальними перетвореннями, бо створений людиною світ досить крихий. [13, 4]

На жаль, сьогодні є очевидним, що зміни, які внесла людина у облік планети, настільки суттєві, що досягнення попередньої рівноваги при продовженні подібних дій якщо й можливо, то мало ймовірно. Постійно та швидко споживаючи ресурси навколишнього середовища і також швидко забруднюючи її власними відходами, людство непередбачувано для себе опинилося під тиском екологічних проблем, створених не природою, а самою людиною. Оскільки навколишньому середовищу вже бракує часу на відновлення після шкоди, яку постійно завдає техногенне суспільство, стає очевидним той факт, що вирішувати питання, що виникли, людині потрібно самостійно, захищаючи як права природи, так і власні інтереси та інтереси майбутніх поколінь.

Найбільш суттєві морально-екологічні проблеми в філософському висвітленні виглядають так. По-перше, це руйнування інформаційного коду існуючого матеріального миру. Існуюча матеріальна природа (в тому числі і в самої людини) складається з матеріальних сутностей, в яких рух речовинно-енергетичних потоків реалізується за створеними та закріпленими природою інформаційними кодами. Людина, що втручається у навколишній світ, перебудовує існуючі природні системи. Це може бути трансформація ландшафтів, внесення чужих, синтетичних складників до вже створеної системи кругообігу речовини та енергії. Наслідком цього є порушення інформаційних програм та функціонування матеріальних об'єктів існуючого світу.

По-друге, це виробництво нової інформації. Вже на етапі індустріальної епохи людство зіткнулося з проблемою виробництва принципово нових видів інформації, і як слід, неприродних матеріальних сутностей, наприклад, нові речовини, біологічні види, комунікаційні шляхи тощо. Від мудрості людини залежить, наскільки вдало вона зможе обійти спокуси науково-технічної революції, та обрати вірний шлях на межі між користю запропонованих ефектів і небезпекою інформаційного руйнування природи. Для цього потрібна дуже розвинена людська свідомість та відповідальність, особливо з боку тих, хто стоїть в авангарді наукових досліджень, а також тих, хто буде визначати розвиток сучасної науки через декілька років, тобто сучасної молоді.

По-третє, це питання сутностей, що саморозвиваються. Вже сьогодні людство виробляє не тільки нову інформацію, а й нові інформаційні сутності, що в змозі саморозвиватися. Це можуть бути як біологічні істоти (наприклад, віруси), які непередбачуване модифікували, або програми саморозвитку техногенних матеріально-інформаційних систем (роботів). Траєкторії такого розвитку та їх можливі наслідки людина, частіше за все, до кінця передбачити, і, як слід, контролювати не в змозі.

По-четверте, зростаюча залежність людини від комп'ютерних систем. Швидкість процесів, які протікають у суспільстві, дістала таких меж, що людина вже не в змозі контролювати їхній перебіг. Об'єми переробленої інформації та необхідні темпи прийняття управлінських рішень вже давно знаходяться за порогом фізичних можливостей людини. Це давно стало вочевидь у транспортних, комунікаційних, енергетичних, банківських системах. Але, в свою чергу, можливості комп'ютерів також обмежені. Вони не в змозі вийти за межі того алгоритму, який заклала людина заздалегідь від реального ходу подій. Будь-яка несподіванка, що не передбачена програмістом, не може контролюватися й комп'ютером. Наслідком цього стають численні техногенні аварії та катастрофи.

По-п'яте, зростаюча залежність людини від надійності технічних систем. Проблема не тільки в залежності людини від створених нею інформаційних систем. Друга небезпека у зростаючій могутності техногенних систем, які вона контролює. Сьогодні людина за допомогою комп'ютера контролює фактори, які легко можуть привести до катастрофи глобального масштабу через хімічні, біологічні, електромагнітні, інформаційні шляхи впливу. Уразливість людської цивілізації постійно зростає, та це можна врівноважити тільки випереджальним ростом систем захисту.

По-шосте, синергетичні ефекти інновацій та їх зростаючі темпи. Всі ті тенденції, які були зазначені вище, взаємодіють між собою, а це веде до формування навколишнього середовища, яке незнайоме людині. Це стосується життєвого середовища, виробничих систем, засобів комунікації, відносин між людьми тощо. Взагалі все це формує нове середовище з новими екологічними проблемами. Досвіду життя та діяльності в нових умовах людина не може позичити у минулому, бо нове середовище є безпрецедентним. Та ще одна екологічна проблема виникає через небачені темпи змін середовища. Людині приходится жити не тільки в середовищі, яке відрізняється від того, де жили його предки. Його власне середовище постійно змінюється, з'являються нові засоби праці, процеси, матеріали, правила і стандарти. [86, 73; 85, 112]

Таким чином, виникає ряд питань, які не неможливо вирішити без опанування філософією суспільного розвитку та екологічною філософією. У свою чергу це є головними напрямками перебудови освіти, з урахуванням цих тенденцій повинна будуватися практична її складова.

Поява категорії екологічної небезпеки у сучасному житті торкнулося усіх сфер життєдіяльності людства, але визначення її все ж таки залишається на рівні наукових праць і розробок та рідко опускається на емпіричний рівень. На це, здається є дві причини, які діалектично створюють сутність екологічної небезпеки у житті та практиці людей. По-перше, екологічна

небезпека являє собою таку категорію, яка в загальному вигляді охоплює суттєві моменти різних її видів. З іншого боку, вона сама входить в ці різновиди, проявляючись в них як загальне в цілому. Методологічне завдання полягає в тому, щоб не тільки абстрагувати те загальне, що вміщує в собі екологічна небезпека, але й виділити її суттєві можливі типи і різновиди, в зв'язку з чим необхідно визначити загальні ознаки такої ідентифікації.

Екологічна небезпека як дещо загальне не може існувати поза окремими своїми різновидами. У свою чергу останні не можуть існувати поза загального зв'язку з нею. Це значить, що, виділяючи окремі види і типи екологічної небезпеки, ми абстрагуємось від неї як єдиного цілого, але таке абстрагування виправдане, тому що воно дає більш глибокі знання як загального в екологічній небезпеці, так і особливого в її різновидах. [177, 145]

Характер кожної екологічної небезпеки визначається подвійним способом: її загальною природою і конкретними умовами прояву. Наприклад, це може бути обумовлено загальними техніко-економічними параметрами системи споживання природних ресурсів і конкретними формами цього привласнення в даному соціально-природному просторі. Якщо вся система використання природних багатств стала нерозумною, нераціональною, то це проявляється і в окремих формах такого привласнення, визначаючи відповідним прийомом, тобто діалектично, зміст конкретної небезпеки. Але, з іншого боку, навіть раціональна, прогресивна в цілому система використання природних ресурсів не виключає ситуацій неправильного, нераціонального їх споживання в конкретних умовах. Тому саме система освіти, яка може навчити не тільки придбати знання, а й повинна вчити практично їх втілювати, може стати на шляху екологічної небезпеки у співдружності з наукою та соціально-економічною діяльністю людини.

Окремі науки, що мають, як правило, справу з різними проявами екологічних проблем в тій чи іншій сфері реальної дійсності, змушені

абстрагуватись від багатьох зв'язків даної екологічної ситуації з усіма іншими, що призводить до одностороннього підходу, до втрати загального. Тому перш за все треба усвідомити, що загальним об'єктом науки, який пов'язаний з екологією, є метаоб'єкт – життєдіяльність людини в цілому. Оскільки ця життєдіяльність являє собою складну систему функціонування різних сфер соціального життя, цей метаоб'єкт поділяється у практиці на ряд об'єктів. Найважливішими з них є сфери матеріального існування суспільства, політичного життя суспільства, сфера моральних відносин, сфери естетичного сприйняття навколишнього середовища тощо. Оскільки всі ці сфери існують у взаємозалежності одна від одної, екологічні проблеми, впливаючи на одну, торкаються одночасно й іншої, а система освіти – єдиний простір, де всі вони можуть бути методологічно поєднані в теорії (наука) та на практиці (людська життєдіяльність).

Перш ніж визначити як саме система освіти може поєднувати зазначені сфери життя та слугувати підґрунтям у вирішенні питань екологічної безпеки не тільки аудиторним поданням знання, а й позааудиторною діяльністю, треба визначити, у яких саме умовах це відбуватиметься. Сучасний стан розвитку суспільства в цілому вже може характеризуватися значним поглибленням процесів екологізації соціально-економічної системи.

Така екологізація здійснюється через систему організаційних заходів, інноваційних процесів, реконструкцію сфери виробництва, технологічну конверсію, раціоналізацію природокористування, трансформацію природоохоронної діяльності та, що головне, перетворенням в освітньому середовищі. Основною спрямованістю процесу екологізації є подолання деструктивного екологічного впливу на природні системи з боку соціально-економічної системи за п'ятьма напрямками: забруднення; порушення ландшафтів; прямий вплив на організм людини; вплив на характеристику людини як особистості; прямий вплив на тварин і рослин. [85, 18]

Таким чином, дестабілізуюча дія з боку антропогенезу буде стосуватися складових так званої корпоративної екологічної системи. Дія

техногенних факторів закономірно виводить з рівноваги природну екологічну, соціальну та економічну системи, що дестабілізує корпоративну екологічну систему в цілому.

При всьому цьому, українське природоохоронне законодавство визнане одним з найкращих у Європі. Очевидно, що саме на відповідні органи влади покладене його практичне втілення. Однак система природоохоронних органів влади України має серйозні внутрішні проблеми, що заважають реалізації природоохоронного законодавства на практиці. Серед них, зокрема, такі, як відсутність кваліфікованого персоналу із сучасними управлінськими навичками: недолік засобів, з одного боку і неефективне використання їх – з іншого, недостатня нормативна база діяльності владних структур, практична відсутність обґрунтованих сучасних методичних розробок, відсутність об'єктивної, глибокої, всебічної інформації. А це, насамперед, свідчить про недоліки саме освітянської діяльності у сфері поєднання екології, управління та психології як споріднених навчальних дисциплін.

І ще одне спостереження, що свідчить про спільність зазначених вище напрямків. Психологічні, управлінські й екологічні проблеми мають транснаціональний характер. Сьогодні вже не можна тільки спостерігати закономірності інтернаціоналізації екологічних проблем. Екологія впливає на демографічні, біосоціальні, соціокультурні, соціоекономічні, природоперетворюючі процеси розвитку людини і людства взагалі. Тому і потрібні транснаціональні зусилля у вирішенні цих проблем. Тільки загальні зусилля можуть допомогти перебороти кризові явища, насамперед, у формуванні національного менталітету, мудрого відношення до оточуючої нас Природи і Людини. Виховання й освіта повинні зіграти в цьому процесі головну роль. І робити це необхідно системним образом, в умовах освітнього комплексу. [167, 88]

Сучасна людина відчужена від природи, урбанізовані підростаючі покоління не відчувають на відміну від своїх далеких предків, зв'язку з

природою на генетичному рівні та, що головне, залежності від неї. Людині здається, що вона вже не залежить від природи, бо розвиток техніки, хімічної промисловості, інформаційних високих технологій захищає її від будь-яких негараздів, але природа деколи нагадує людині, що за нехтування її інтересами треба жорстоко платити. Нещодавно одна із найрозвиненіших країн світу, яка має самі надсучасні технології, високий рівень життя, інформатизацію усіх рівнів життєдіяльності, у тому числі і безпеки постраждала від природного явища настільки сильно, що виправити ці наслідки буде досить складно, а іноді і неможливо. Весь світ був вражений могутнім ураганом, що пронісся над Сполученими Штатами Америки. І це тільки один приклад, далеко не єдиний, коли людина стає безсилою перед стихіями природи, незважаючи на всі створені штучні системи. Виникає питання, може це намагання природи встановити рівновагу, адже вона є системою, що саморозвивається, а закони гомеостазу потребують усунення факторів, які заважають розвитку.

Проблема ставлення до природи – це і проблема індивідуальної моральності з тієї простої причини, що людина представляє не тільки своє суспільство, але й саму себе. І буває так, що у своїй індивідуальній взаємодії з природним середовищем вона протистоїть суспільству, ігнорує суспільний інтерес. Тому надто важливим є відзначити ту моральну відповідальність за ставлення людей до природи, яка покладається на викладача, на вченого не тільки тому, що він завжди знаходиться на передньому краї взаємодії світу людей із світом природи і є ніби уособленням могутності людського розуму, але й тому, що великою мірою визначає форми практичного і теоретичного ставлення людей до природи.

Саме результати, досягненні в науці, допомагають суспільству найбільш точно обґрунтувати свої цілі та завдання, накреслити ефективні для природи шляхи їх досягнення, вони є свого роду базою добродійних змін у ставленні людини до природи, кращого розуміння її цінностей. Наука переконує людей в принциповій необхідності та доцільності оптимізувати їх

вплив на природу. Одночасно вона показує, що багато із існуючих технологічних процесів призводять суспільство до серйозних втрат заради тимчасових придбань.

Але на цьому завдання освіти та виховання не закінчуються, бо для того, щоб успішно протистояти екологічній небезпеці та для її усунення недостатньо мати цілісне уявлення про неї. Необхідно також знати ті різноманітні форми, в яких вона виступає в конкретних умовах., тобто знати її різновиди. [136, 347]

Отже, людина повинна вчитися жити за екологічним імперативом, тобто співвідносити всі власні дії та практику (діяльність з цілеспрямованого перетворення дійсності – за визначенням філософів) з цим імперативом. Екологічний імператив – це звернене до людської спільноти повеління, нагальний наказ (по типу морального закону) обмежити та припинити експансію, що загублює природу та виміряти антропогенне навантаження з екологічною витривалістю біосфери. [133, 454]

Екологічні питання, пов'язані з освітою взагалі, розглядаються в літературі з різних ракурсів. [34; 118; 30; 28] Перш за все, головна, а подеколи і єдина увага приділяється саме питанням екологізації аудиторної освітньої діяльності, для досягнення якої визначається декілька засобів, які головним чином торкаються самого процесу отримання знань в аудиторії. Це може бути як вивчення саме предмета екології, і як екологічна складова тих чи інших наук – як технічних, так і соціальних і суто гуманітарних. Але вплив освіти, який виховує та формує особистість стосується не лише аудиторних занять з певної дисципліни. Екологічна складова повинна пронизувати усі виховні освітні заходи, перш за все, позааудиторну, практичну діяльність студента, чому у сучасній науково-педагогічній та екологічній літературі не відведено відповідного місця. Актуальності набувають дослідження, що ставлять за мету введення та супроводження екологічної компоненти не тільки в освітню, а й в практичну діяльність суб'єктів освіти.

Особлива увага саме цим питанням є важливою ще й тому, що серед багатьох питань глобальної екологічної кризи є найважливіші й найнагальніші, які стосуються, перш за все, формування нової ідеології у ставленні до природи. А це можливе лише за умов глибокої перебудови усієї системи освіти у бік не тільки надання екологічних знань, а й забезпечення відповідних практичних заходів, удосконалення взаємодії громадських організацій з владою та усвідомлення державними посадовцями своєї відповідальності за стан довкілля.

В Україні діє декілька організацій, які серйозно та професійно займаються проблемами екологізації суспільства, у тому числі й освітньої діяльності. Наприклад, функціонує Всеукраїнська екологічна Ліга, яка створена за невеликий проміжок часу, стала відомою серед інших громадських природоохоронних організацій, в науковому середовищі, змогла привернути увагу органів державної влади в центрі та на місцях. [144, 32]

У сфері екологічної освіти і виховання Всеукраїнська екологічна Ліга поставила ряд завдань, виконання яких сприяє формуванню у населення України нового природоохоронного менталітету. Так, важливою частиною їх діяльності є оперативне, максимально широке розповсюдження інформації про екологічні проблеми. Видається щомісячний прес-бюлетень ВЕЛ, де подаються екологічні новини України і світу, висвітлюється кращий досвід природоохоронного руху. Розповсюджуються книги з “Бібліотеки Всеукраїнської екологічної Ліги”, було випущено дві серії – “Екологічна освіта і виховання” та “Природоохоронні акції”, де подаються сценарні плани уроків екології, позааудиторних заходів екологічної тематики, рекомендації щодо проведення практичних природоохоронних акцій та освітньо – виховних екологічних акцій.

Всеукраїнська екологічна Ліга започаткувала збирання, узагальнення досвіду природоохоронної освітянської роботи, який напрацьований педагогами України. Проведені чисельні круглі столи “Проблеми екологічної освіти та виховання в сучасних умовах” у Києві та силами регіональних

організацій; така діяльність надає можливість для узагальнення практичного досвіду екологічної освіти і виховання молоді з метою подальшого його поширення в Україні, забезпечення громадської підтримки Концепції безперервної екологічної освіти та виховання, визначення перспективних напрямів розвитку екологічної освіти.

У поточній діяльності ця організація залучає науковців Академії педагогічних наук, екологів-практиків до розробки сучасних освітніх програм у сфері охорони довкілля, посібників, інформаційно-методичних матеріалів, сприяє впровадженню якісно нових форм та методів. Всеукраїнська екологічна Ліга проводить заходи на підтримку юних талантів у сфері екології. Конкурс “Мій голос я віддаю на захист природи” має номінації, в яких виявляють себе і діти, і дорослі – екологічний плакат, малюнок, вірш, екологічні твори, урок екології, фотографії тощо.

Особливу увагу Всеукраїнська екологічна Ліга приділяє вихованню екологічно свідомої особистості, вихованню у підростаючого покоління потреби участі у конкретній роботі на захист довкілля, стала засновником Всеукраїнської дитячої спілки "Екологічна варта", що об'єднує дітей та підлітків, які піклуються проблемами довкілля та досліджують навколишнє середовище. Важливим є залучення дітей якомога молодшого віку до практичної природоохоронної роботи. Тому ВЕЛ постійно проводить такі акції, як “Не рубай ялинку”, “Первоцвіт”, “Посади своє дерево”, “Нове життя джерел”.

Але треба зазначити, що формування екологічної культури поза навчальними засобами спрямовано у більшості на школярів та підлітків, як у наведеної вище організації, так і у багатьох інших. В Україні створена і діє динамічна система екологічної освіти та виховання. [101, 6] Єдина система безперервної екологічної освіти та виховання складається з відносно самостійних підсистем: підсистеми дошкільної екологічної освіти та виховання; шкільної, вузівської, після вузівської та масової. Кожна з підсистем має свої блоки, наприклад, шкільна система безперервної

екологічної освіти та виховання складається з сімейної, суспільної та шкільної екологічної освіти.

Зараз ця система впроваджується особливо активно: в шкільній освітній виховній роботі у різноманітних формах і видах, а також у позашкільній роботі на станціях юних натуралістів, туристів, у різноманітних екологічних клубах та інших закладах, які забезпечують учням можливість оволодіти основами екологічних знань. Екологічні знання учнів, котрі навчаються на станціях юних натуралістів, у порівнянні зі знаннями решти дітей не тільки більш широкі, а й системні. Творча діяльність учнів у таких закладах збуджує інтерес до набуття екологічних знань, захоплює їх. [98, 210-211]

Дуже популярні екологічні експедиції, під час яких проводяться різноманітні польові екологічні дослідження. Цікавим і важливим видом екологічно спрямованої практичної діяльності є щорічний екологічний десант, присвячений Дню Землі. Під час десанту діти і молодь самостійно висаджують велику кількість дерев. Важлива також участь дітей у щорічному Всеукраїнському екологічному конгресі «Живи, Земле!».

З одного боку, це добре, бо дає шанс на виховання в майбутньому екологічно досвідчених та відповідальних особистостей, а з іншого – безперервність екологічної складової в освіті переривається на рівні вузу. Студентська спільнота постає майже не охопленою саме поза навчальними технологіями формування екологічної культури та свідомості. Така ситуація дуже небезпечна, але деякі зрушення у цьому напрямку відбуваються вже зараз.

Останнім часом з'явилася тенденція, в основному на практичному рівні, формування і розвитку соціальної екологічної свідомості у вищих закладах освіти. Тому, по перше, потрібно визначитися, що таке екологічна свідомість. У загальному вимірі – це невід'ємний структурний елемент суспільної та індивідуальної свідомості, що має як теоретичний, так і емпіричний виміри. Структурними елементами екологічної свідомості є

знання, переконання, навички, досвід в галузі активної взаємодії людини та природи. [114, 33] Тобто, оскільки такий досвід має кожна людина, то теоретично екологічна свідомість повинна формуватися у будь-якого індивіда, який народився та набуває особистісні ознаки. Таким чином, мова йде про рівні екологічної свідомості та чинники, що формують її структуру. Структура екологічної свідомості, як і усілякої іншої, може формуватися на теоретичному та практичному (емпіричному) рівні. Практичний рівень забезпечується повсякденним досвідом і індивідуальним та суспільним буттям індивіда. Теоретичний рівень – це знання, отримані впродовж освітнянської діяльності, та акумульовані з висновків практичного (емпіричного) рівня. Екологічне знання – це знання по структурі природи, що оточує нас та є основною умовою життєдіяльності людини.

На початку третього тисячоліття майже кожен замислюється над питаннями майбутнього, та відповіді на ці питання все частіше викликають страх. Сьогодні економіка, енергетика, природні ресурси, навколишнє середовище багатьох країн опинилися в скрутному становищі із-за ігнорування об'єктивних законів взаємозалежності людини та природи. Причина виникнення екологічної кризи полягає в тому позитивному та негативному впливі, що здійснює цивілізація, науково-технічні, технологічні процеси на розвиток природи та суспільства. Прояви позитивного впливу у задоволенні зростаючих матеріальних та духовних потреб людства, а негативного – в погіршенні середовища мешкання, що відбувається в результаті ігнорування законів природи. [104, 81]

Саме недосконалі технології, особливо хімічної, енергетичної та аграрної промисловості, нераціональне використання корисних речовин, рослинного та тваринного світу, реалізація необміркованих проєктів, наприклад меліорації, будівництва великої кількості атомних станцій у кількісно заселених місцях призвели до екологічної кризи. Більш ніж 15 років тому ООН запропонувала людству перейти на спосіб життя, так званого, стійкого розвитку, тобто розвитку, що само підтримується. Це

ідеологія розумної та обґрунтованої діяльності людини, життя у злагоді з природою. Таким чином, перед людством ХХІ століття постають важкими питання вирішення проблеми виживання шляхом поборення екологічної кризи.

Проблеми стану навколишнього середовища не можуть бути вирішені зусиллями тільки професійних екологів, а вимагають уваги всіх без винятку фахівців зі спеціальною освітою незалежно від галузі, в якій вони спеціалізуються, а також не тільки у навчальному процесі, а й у практичній діяльності студентів. І цей процес знов таки розглядається з двох боків: як практична частина екологічної освіти і як екологічна складова практичної діяльності усіх інших студентів.

Галузева екологічна освіта повинна дати фахівцю повні знання про вплив його професійної діяльності на навколишнє природне середовище, а практична діяльність під час навчання – допомогти впровадити ці знання у реальне життя. Не тільки технологічність, трудоемність, продуктивність та інші традиційні показники ефективності праці треба враховувати при оцінці результатів навчання та роботи галузевого спеціаліста. Сьогодні на перше місце за значенням для людства виходять такі показники, як ресурсоемність та забрудненість довкілля. Тому фахівець повинен вміти практично оцінити негативні екологічні наслідки використаного технологічного процесу і вміти звести їх до мінімуму. [27, 32]

Процес практичної діяльності галузевого фахівця повинен бути повністю екологізованим – нерозривно пов'язаним з проблемами довкілля, не тільки і не стільки під час навчального процесу, а, що значно важливіше, під час практики – для того щоб отримані знання не розбігалися з оточуючою реальністю. Практичне рішення інженерних, економічних, соціальних, культурних, будівельних, управлінських та інших питань повинно бути нерозривно пов'язане з питаннями захисту природного середовища та здоров'я людини.

Світовий досвід технологічних рішень у кожній галузі вже накопичив достатню кількість практичних вирішень проблем збереження природного довкілля, що узагальнюють наступні напрямки та повинні бути впроваджені під час виробничої практики студентів:

- відмова від «гігантоманії», яка характеризується створенням технічних споруд з велетенською концентрацією енергії та речовин;
- підвищення якості виробів, перш за все, їх довготривалості;
- використання малотоннажних технологій з переважним енергозабезпеченням від природних поновлюваних і невичерпаних джерел;
- зменшення кількості перетворень речовин і енергії на шляху від первинного природного ресурсу до споживача;
- комплексне використання кожного природного ресурсу;
- переважне використання технологій з малою кількістю відходів;
- наближення штучних технологічних процесів до природних біологічних;
- використання певного природного ресурсу тільки у випадку, коли його неможливо замінити більш дешевим чи менш дефіцитним;
- відмова від пріоритету економічних показників діяльності.

Таким чином, проаналізувавши головні проблеми екологічного становища сучасності та його взаємозв'язку з освітньою діяльністю та практикою, можемо дійти наступних висновків:

- по-перше, науково-технічний прогрес поставив деякі життєво важливі природні явища на критичну межу можливого самозбереження та саморегуляції, а тому кожний представник людської спільноти повинен співвідносити власні практичні дії, як у повсякденному житті, так і у навчанні, науковій діяльності, виробничо-практичній діяльності тощо, з існуючим екологічним становищем, для чого повинна бути наявність розвиненої екологічної свідомості та відповідальності;
- по-друге, без наукового дослідження еволюції природних процесів, коеволюція може привести людство у безвихідне становище, як у ресурсному

природокористуванні, так і в аспекті збереження суспільства в його біогенетичному розумінні, тому бездумне, невідповідальне користування ресурсами під час навчальної та навчально-практичної діяльності не дозволено, і це має стати ведучим принципом роботи зі студентами під час виробничої практики;

- по-третє, без універсальної, комплексної освіти та виховання, без екологічної суспільної свідомості не можливі ані науково-технічний, ані суспільний розвиток, тому це повинно стати головною ідеєю навчання та виховання, особливо під час знайомства з практичними аспектами майбутньої спеціальності;

- по-четверте, без екологічної моральної та естетичної свідомості принципово не можливий розвиток нашої цивілізації, якій загрожує не тільки екологічна катастрофа, але й духовне знищення.

В умовах погіршення екологічної ситуації в Україні, домінування споживацької психології, хижацького ставлення до природи дуже важливу роль відіграє формування нового світогляду. Не випадково все більша кількість спеціалістів схиляється до думки, що головна причина екологічної кризи полягає не тільки у відсталих технологіях, малоефективних природоохоронних заходах та невиконанні законодавства щодо питань охорони довкілля, а й у надто низькій екологічній свідомості людей. Без суттєвого її підвищення не слід сподіватися на позитивні зміни в екологічній ситуації.

Як один з механізмів, за допомогою якого людство може послабити екологічну кризу визнається ідея гуманістично спрямованої свідомості людини. Гуманістична традиція є сьогодні дуже модною і приймається до розгляду будь-якими науками: гуманітарними, соціальними і, навіть інженерно-технічними. Дуже популярні поняття гуманізації та гуманітаризації розглядаються сьогодні вже не тільки поряд з поняттям освіта, а й з рештою сфер життєдіяльності людини. Але ж найбільша увага приділяється гуманізації науки, освіти та виховання, особливо у вищих

зкладах освіти. Це цілком зрозуміло, бо саме вищий заклад освіти виконує такі специфічні функції, що дозволяють поєднати у собі і навчання, і надбання практичного досвіду, і формування нового «дорослого» світогляду, і зачатки наукової діяльності. Останнім часом у науковому світі з'явилося безліч публікацій на тему гуманізації освіти, особливо технічної. Але всі вони так чи інакше розглядають учбовий процес та виховання під час отримання знань саме у вузі. [37; 14; 145] Але у науковій та педагогічній літературі не аналізується вплив практичної діяльності на студента під час проходження ним професійної чи будь-якої іншої практики та той виховний вплив, який мають ці заходи на формування особистості, екологічної свідомості, етичних та біотичних компонентів структури особистості, гуманістичної спрямованості тощо.

Це великий збиток, бо цілісний підхід до людської життєдіяльності змушує постійно звертатися до специфіки, точніше таємниць живого. Адже досі не зовсім чітко зрозуміло, що саме поняття гуманізм можемо залучити до виховання екологічної особистості під час навчання та практичної діяльності.

Парадигма гуманістичної педагогіки дозволяє відмовитися від думки, що необхідно давати тільки знання, чим більше, тим краще. На перший план висуваються проблеми визнання самоцінності особистості, формування її свідомості та самосвідомості, створення умов для її самовизначення та самореалізації. Основним завданням системи освіти є пошук практико-орієнтованих концепцій, які забезпечують навчання в процесі життєдіяльності. [14, 229]

Незважаючи на тенденцію постійного виходу життя за свої межі (у бік як неорганічної сфери, так і сфери соціуму), для гуманістики біологічний профіль стає принципово важливим. Наприклад, О. В. Олексін пропонує розглядати гуманістику як новий підхід до пізнання живого, розуміння живого через розуміння людини. «Гуманістика розкриває людину не лише з боку її соціального буття, тобто її обов'язків та функцій, участі в

політичному та економічному житті, але в усьому комплексі її внутрішнього духовного життя, яке виражається у відчутті прекрасного, у здатності розрізняти добро та зло, любити, перевтілюватися й проектувати себе в навколишньому світі». [109, 148].

В результаті активного залучення біологічних знань у соціальні науки і, навпаки, введення останніх в контекст біології з'явилася низка соціоприродних напрямків дослідження та галузей практичної діяльності: соціобіологія, біоетика, геополітика тощо. Ці напрямки вже отримали легітимацію в сучасній структурі наукового знання та практичної діяльності. Серед недостатньо відомих соціоприродних напрямків, через які проходить «передній край» налагодження взаємодії природничонаукового та соціогуманітарного аспектів і які однаковою мірою мають стосунок до екології слід назвати такі як: [48, 15]

- біополітика має на меті виявлення біологічних закономірностей, що є випереджальними стосовно політичної поведінки та еволюційно-біологічних витоків держави та суспільства, досліджує вплив соматичних характеристик політичного діяча (конституція тіла ,віку ,статі, фізіологічного стану) на прийняття політичних рішень;

- біорегіоналізм досліджує прив'язаність життя людини до певної території, регіону, опосередковано спрямований проти масової маргінальності переселенців, тобто це все, що пов'язано з проживанням людини на одному місці;

- екологічна естетика – напрямок, що далеко виходить за межі простого розгляду природи в мистецтві, а на підставі синтезу екології та філософії прагне створення «естетики природи», тобто природне довкілля розглядається як джерело естетичного досвіду.

Зрозуміло, що розглядати ці напрямки як вже усталені наукові форми, що вже склалися та мають чітку методологію, нагромаджений пізнавальний досвід і конкретні результати, ще рано. Вони, як правило, не застраховані від проявів біологізаторства або соціологізаторства та найчастіше підпадають

під вплив тієї сфери діяльності вченого, до якої він сам належить. Але разом з тим слід визначити, що наявність та розвиток таких суміжних наук та наукових напрямків відіграє значну роль не тільки в формуванні наукового знання як такого, а й у практичній діяльності людства. Окрім того, вони можуть принести користь саме у підвищенні екологічного складника практичної діяльності студентів та формуванні їх екологічної свідомості під час практики більше, ніж традиційні науки.

По-перше, це поєднує різні наукові напрямки та навіть фундаментальні науки на базі вирішення не тільки наявних, а й латентних екологічних проблем, які споконвічно досліджувалися у різних науках різними методами та майже в рамках різних парадигм. По-друге, неусталені науки більш гнучкі та прийнятні до всього нового та прогресивного, що дає можливість залучати до наукової та науково-практичної роботи молодих науковців та студентів, яким буде дуже цікаво не тільки досліджувати вже досліджене, як це відбувається з заслуженими фундаментальними науками, а безпосередньо брати участь у становленні самої науки. По-третє, такі наукові напрямки взаємодіють з усіма їм подібним та з іншими науками, що дозволяє формувати цілісний світогляд і має неперевершений виховний вплив. Пізнаючи навколишній світ, людина осягає мету та сенс свого буття. Її образ завжди складався на підставі саме тих принципів, що і образ світу.

Безумовно, ведучу роль у цьому відіграє освіта, насамперед вища. Але передумови виховання та формування особистості, що закладаються набагато раніше, ніж людина приходить до вищого закладу освіти, грають виключно важливу роль у можливості цих позитивних змін.

У суспільстві діє міцний механізм самовідтворення, процес об'єктивний, як самореплікація живого. Цей процес зводить суспільне буття до не багатьох стійких форм, що можна побачити у будь якій цивілізації. Академік Н.Н. Моїсеєв, який багато своїх праць присвятив проблемам екології у філософсько-антропологічному аспекті їх вирішення та розвитку, називав цей об'єктивний процес системою «Вчитель». [10, 5] Цей процес

об'єктивний, але цілковито стихійний, тобто це не школа у загальному розумінні, а школа життя. Стихійний процес не піддається керуванню, тобто ми можемо розраховувати тільки на часткове використання його об'єктивної сили для руху у потрібному суспільстві напрямку. Адже цей напрямок не може лежати в стороні від шляху усієї цивілізації, а тому на цьому шляху не можуть не знайтись екологічні рифи. При цьому ми можемо розраховувати, що життя все розставить по місцях, бо перевага системи «Вчитель», її практичний інтерес полягає в тому, що вона реально підтримує стійкий процес відтворення людини у всій її розумності та ірраціональності, з її протидіючими тваринними та духовними спрямуваннями. Вся система «Вчитель» формулює кожен особистість окремо, оточуючи кожен людину постійними поштовхами, пинками, іноді – винагородами. [175, 6] Завдяки системі освіти ми намагаємося тільки пом'якшити удари, які наносить школа життя, та навчити діставати максимум користі із її винагород. Провідна роль у навчанні в цій школі життя лежить саме на позаосвітній, практичній діяльності людини.

Тому пропонується сформулювати мінімальний виховний принцип для системи освіти у позааудиторному її прояві у виді опрацювання цільової мотивації поведінки, яка дозволяє зберегти цілісність суспільного буття при максимальному розкритті якостей особистості. Цей принцип названий «не руйнуючою поведінкою». [175, 6]

Таким чином, постає питання про цілі освіти саме у позааудиторних її формах. Знання самі по собі не створюють мотивацію поведінки. Поведінка мотивується школою життя, деколи дуже суворою. Але навчання загальне – школа та вищі навчальні заклади – як правило, ігнорують школу життя, намагаються протистояти цьому тиску, зосереджуючись тільки на предметних знаннях. Але іноді школа життя ставить питання, які не вкладаються до наукових схем. І, як слід, отримані знання ніяк не допомагають людині зайняти своє місце у суспільстві, у природі.

Власне, неруйнуюча поведінка – це один з підходів до створення стійкої душі людини, яка була б здатна не руйнуючи суспільство, не руйнувати і природу. Тому виникає нове завдання освіти – розглядати людину у всіх її іпостасях як біологічну, суспільну та культурну істоту. Тобто обов'язково включати у систему освіти знайомство учня з культурно-психологічним та життєво-практичним середовищем та навчати жити в ньому.

Такою методологією може стати екологія людини у системі освіти. Екологічний підхід у предметно-науковому знанні є необхідним, бо він об'єднує потребу в інтеграції та гуманізації, посилює природо та людино сполученість знань та дій людини. Саме цим він зводить природні та антропологічні критерії оцінки соціокультурній діяльності людини. В учбовому комплексі він полягає у концентруванні уваги на виявленні, інтегрованому дослідженні, виділенні внутрішніх системних та міжсистемних зв'язків, тенденцій, їх еволюції та впливу на умови буття людини, та є окремим ракурсом аналізу аксіологічних, ціннісних відносин, де головним суб'єктом є людина.

Втілення певних механізмів формування екологічної свідомості та мислення через практику студентів ускладнюється також деякими обставинами суто методологічного освітнього характеру. Із усіх проблем екології найменш у сучасній освіті представлено її головний компонент – знання людини про себе. Треба зазначити, що людина у освітніх програмах шкільної підготовки та вищої освіти, яка не спеціалізується саме на проблемах людини, має значення остаточного принципу знання. Тобто, закінчивши школу, учень виходить навантажений будь-яким знанням (про молекули, математичні формули, теореми, мапи світу, історичні події, пестики та тичинки тощо), але найменш за все він знає про себе, про власні природні можливості, таланти, соціальні перспективи, процеси мислення, культуру мислення, та ще менше може користатися цим знанням, обираючи

та організовуючи власний життєвий шлях [175, 16]. У вищому навчальному закладі тільки поширюється ця тенденція.

Більш того, людина, не дивлячись на зростання рівня знань з переходом на іншу ступінь освіти, та поширення можливостей, все менш є суб'єктом власного життя як у соціокультурному так і у власно природному розумінні. У першому випадку вона частіше не знаходить собі місця у житті, адекватному власним здібностям та потребам, у другому – не здатна вести «здоровий спосіб життя», тобто руйнівна у відношенні до себе. Це небезпечно, бо є недоліком всієї системи освіти, яка нехтує вихованням та навчанням через практичну діяльність, практичне навчання життю через особливості людини. Картина світу, яка через систему наук дається учням у системі освіти та образ людини не співпадають ані на рівні змісту, ані на рівні методів освіти та виховання, ані за характером їх співвідношення, ані за вагою.

Тому практична діяльність студентів у будь яких випадках та незалежно від сфери діяльності повинна будуватися на людину охоронних та природоохоронних нормах. Природоохоронні норми – це система нормативів, регламентів, правил і вимог для забезпечення екологічної безпеки населення, охорону навколишнього природного середовища і раціональне використання природних ресурсів. До системи природоохоронних норм входять:

- екологічні нормативи – науково обґрунтовані критерії максимально допустимих змін природних властивостей об'єктів нормування і максимально допустимого рівня впливу на навколишнє природне середовище господарської і іншої діяльності;

- нормативи екологічної безпеки – науково обґрунтовані критерії безпеки та нешкідливості факторів навколишнього природного середовища для людини та інших живих організмів;

- екологічний норматив антропогенного навантаження – науково обґрунтовані критерії впливу антропогенних факторів, які не змінюють

якості навколишнього природного середовища або змінюють його в припустимих межах та гарантує екологічну безпеку для людини та інших живих організмів:

- екологічні нормативи якості об'єктів навколишнього природного середовища – науково обґрунтовані критерії (загально-фізичні, хімічні, біологічні, радіаційні) екологічного благополуччя екосистем;

- ресурсогосподарські нормативи – науково обґрунтовані критерії раціонального природокористування, спрямовані на досягнення максимуму соціально-економічного ефекту господарської діяльності при дотриманні екологічних нормативів охорони навколишнього природного середовища.

[55, 99]

Людиноохоронна діяльність – це перш за все розумне усвідомлення власного місця у живій та неживій природі, засобів перетворення навколишнього середовища. Якщо ми говоримо про поведінку в природі, про відношення до живого, здається що між поняттями "екологічна освіта" та "культура" можна поставити знак рівності. Дійсно, якщо під культурою розуміти світогляд, норми моралі і права, знання і навички, рівень інтелекту, засоби та форми спілкування людей, то поняття "екологічна освіта" та "культура" майже співпадають. Але оскільки повної тотожності немає, можна почати вивід символічної формули екологічної освіти: Екологічна освіта = культура + ...

"Міркувати глобально, діяти локально" – це відома фраза сучасного французького біолога Рене Дюбо стала девізом екологічної освіти та практики. На жаль замість участі у виявленні причин та вирішенні екологічних проблем, екологічна освіта в більшості випадків обмежена заняттями в аудиторії та спостереженнями у природі. Відома фраза Рене Дюбо вміщає одразу два необхідних складники – глобальне мислення та дію. Можна доповнити формулу, записати: Екологічна освіта = культура + глобальне мислення + дія.

Мета екологічної освіти, яка відображає дуалістичне розуміння взаємодії природи та суспільства, також має подвійний характер. Так, з антропоцентричної позиції вона може розумітися як досягнення компетентності, необхідної для того, щоб пристосувати людину до ризику, який визначається станом навколишнього середовища. Тоді як з екоцентричної позиції метою екологічної освіти можна вважати становлення відповідального ставлення до природи.

Практично результат екологічної освіти виражається у здібності та готовності приймати рішення, робити вибір на соціальному рівні: чому потрібно вимикати світло? Які товари придбати? Будувати чи ні нову магістраль? Протестувати чи ні проти будівлі АЕС? Подібні питання розуміють дії, і те, які будуть наслідки цих дій, визначатимуть в решті-решт ефективність наших зусиль в області екологічної освіти. Бо вища мета освіти не знання, а дія. Дії, виконані поколінням, яке зараз повільно включається в екологічну освіту, визначають умови та саму можливість подолання людством екологічної кризи.

Можна навчити фізиці, хімії, біології за допомогою підручників, практикумів та екскурсій. Але моральність відрізняє екологію від інших дисциплін. Тому система освіти, яка влаштовує інші науки не діє, коли мова йде про екологію, оскільки ця система не визначає границь добра и зла, не розуміє ніяких обставин та обов'язків, не закликає до жертвопринесення, не вносить змін у існуючу філософію цінностей.

Покращення методичного забезпечення може бути досягнуто за рахунок оволодіння технологією проектування процесу освіти. Освітня програма, розглянута через призму педагогічних технологій, представляє не перелік тем занять, а сценарій процесу освіти, де дія підкорена прагненню до мети даної освітньої галузі, але в той же час варіативне, основане на широкому спектрі прийомів та методів, розрахованих різні стилі пізнання і творчості, канали засвоєння інформації учнями.

При цьому знання повинні бути не прийняті на віру, а відкриті власне учнями, тоді вони стануть для них значущими. Таке завдання можна вирішити, тільки практичним зацікавленням. Мотивація повинна бути одним з перших кроків педагога на початку праці – при вивченні нової теми, при підготовці до екскурсії, навчально-дослідницької роботі, практичній екологічній діяльності тощо. Поступово в процесі освіти мотивація може стати фактором, який здатен зробити екологічні проблеми особистісно значущими для студентів.

Таким чином, формула, яку визначає екологічну освіту як поєднання цілісної структури компонентів аудиторної навчальної діяльності та позааудиторної практичної буде виглядати саме так: Екологічна освіта = (культура + глобальне мислення + дія) x педагогічні технології.

Педагогічні технології можуть розглядатися як множитель, здатний у багато разів підвищити ефективність освіти. Зазначимо, що формула наочно демонструє участь у процесі екологічної освіти, накладає величезну відповідальність на вчителя, потребуючи від нього не тільки володіння педагогічними технологіями, а й високої культури, глобального рівня мислення та здібності організувати навчальний процес так, щоб ті, хто навчається могли отримати досвід спеціалізованої значущої діяльності. [89, 115]

Окрім екологічної освіти та екологічної складової галузевої освіти нормативні документи визначають також неформальну освіту у галузі екології, яка має значний вплив на формування екологічних знань та екологічної культури поза навчальними засобами.

Неформальна екологічна освіта - це масова освіта та виховання всіх верств і категорій населення як зайнятого в виробничих і військовій сферах діяльності, так поза цими сферами за допомогою планових занять, засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет, журналів, брошур, електронних засобів), організації постійно діючих стаціонарних і тимчасових та пересувних фотовиставок екологічного змісту, екологічних фестивалів

(шкільних, університетських, молодіжних), олімпіад, конкурсів, організації тематичних екологічних науково-популярних лекцій силами різних товариств охорони довкілля та громадських екологічних організацій, товариства "Знання", співробітників Міністерства екології та природних ресурсів України, Академії наук, викладачів вищих навчальних закладів та співробітників тощо. [125]

Крім того неформальній екологічній освіті населення мають сприяти театри, кіно, краєзнавчі музеї, релігійні установи, зоопарки, природничо-заповідні об'єкти, туристично-краєзнавчі організації.

В наш час використання засобів масової інформації для підвищення ефективності екологічної освіти і екологічної активності населення має дуже важливе значення. Це пов'язано з великою оперативністю засобів масової інформації, а також їх можливістю впливати практично на все населення країни, формуючи громадську думку й відношення до тих чи інших процесів, об'єктів і явищ. Крім можливостей ефективного, оперативного і максимально широкого розповсюдження екологічної інформації, можливостей в домашніх умовах виконувати екологічний всеобуч, засоби масової інформації мають ще й ту перевагу, що можуть оперативно попередити про екологічну небезпеку, навчати способам поведінки в умовах надзвичайних екологічних ситуацій, сприяти відведенню екологічних катастроф.

У зв'язку з цим висока якість, правдивість, обґрунтованість, цілеспрямованість екологічних програм для засобів масової інформації є одним з головних факторів ефективної екологічної освіти.

Для підготовки таких програм, як і для їх реалізації, повинні залучатися фахівці екології найвищої кваліфікації. Варто широко залучати також до екологічного виховання рекламно-комерційний апарат, організовувати публічні екологічні дискусії в робочих колективах на зловоденні галузеві екологічні проблеми. Програми розвитку і реалізації неформальної екологічної освіти, як і програми формальної екологічної освіти, повинні розглядатися й затверджуватися науково-методичною комісією з екології

Міносвіти і науки України. Кожен з регіонів, а також основні галузі виробництва України повинні мати свою низку програм неформальної екологічної освіти відповідно до місцевих природних особливостей і екологічної ситуації. [125]

Наприкінці хотілося б навести декілька прикладів організації практичної екологічної складової навчальної роботи вузів та виховання екологічної свідомості у студентів різних напрямків освіти, як екологічних, так і загальнонаукових.

Донецький державний технічний університет є провідним ВНЗ України з підготовки фахівців з охорони довкілля. За спеціальністю 7.070801 “Екологія та охорона навколишнього середовища” університет готує фахівців з п’яти спеціалізацій для різних галузей промисловості: гірничої, хімічної, геології, металургії, будівництва (спеціалізації “Екологія хімічних виробництв”, “Екологічна геологія”, “Екологія в гірничій справі”, “Екологія в металургії”, “Екологія в будівництві”), а також спеціалістів у галузі екологічного менеджменту (спеціальність “Менеджмент організацій”, спеціалізація “Менеджмент організації природоохоронної діяльності”), моніторингу довкілля (спеціальність “Комп’ютерний еколого-економічний моніторинг”) та управління екологічною безпекою (спеціальність “Екологія та охорона навколишнього середовища”, спеціалізація “Управління екологічною безпекою”). Кожного року дипломи екологів одержують близько 130 спеціалістів. Студенти екологічних спеціальностей оволодівають знаннями з широкого кола дисциплін, які забезпечують їхню підготовку як з питань загальної екології, так і з екологічних питань галузей промисловості. Практична підготовка студентів охоплює проведення практик на підприємствах, установах, що дає змогу студентам ознайомитися зі станом питання охорони навколишнього середовища. Важливим питанням у підготовці студентів є безпосередній контакт із фахівцями з охорони довкілля. ДонДТУ тісно взаємодіє з Державним управлінням екології та природних ресурсів у Донецькій області. Провідні робітники

Держуправління читають курси спеціальних дисциплін, безпосередньо керують екологічними практиками, курсовим та дипломним проектуванням. [148, 24]

Керівництво університету приділяє увагу й позанавчальним заходам, таким як студентські олімпіади, конференції. Протягом десяти останніх років кафедра “Прикладна екологія та охорона навколишнього середовища” проводить всеукраїнські студентські олімпіади з дисципліни “Основи екології та охорона навколишнього середовища”, конференцію “Охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів”. Ці заходи дозволяють кращим студентам різних навчальних закладів (кожного року беруть участь понад п’ятдесят студентів) ознайомитися зі станом екологічної освіти у вищих навчальних закладах різних регіонів України, з результатами науково-дослідницької роботи студентів у галузі охорони довкілля. Важливою часткою роботи є й проведення Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з розділу “Охорона довкілля, раціональне використання природних ресурсів”. У кожному випадку провідні викладачі вищих навчальних закладів України ретельно оцінюють студентські роботи, визначаючи найкращих.

Державні документи з екологічної освіти та виховання визначають, що обов'язковим є введення в навчальний процес лабораторних і практичних занять з екології, польових і виробничих екологічних практик тому числі на базі структурних підрозділів Мінекоресурсів, органів державної влади, а також за кордоном. Термін екологічних польових практик має бути не менше 3-х тижнів на рік (після 1-го, 2-х, 3-ьох і 5-ти років навчання). Різні екологічні спеціалізації повинні мати різні за змістом, складністю завдання і кількістю годин практики. Тематика курсових та кваліфікаційних робіт (проектів) повинна формуватися насамперед з урахуванням реальних потреб регіону та держави з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Велике значення для підвищення рівня вищої екологічної освіти мають: міжвузівські, регіональні і міжнародні контакти викладачів і студентів (слухачів); участь фахівців Мінекоресурсів в розробці Державних стандартів екологічної освіти; зв'язки з громадськими організаціями; регулярний обмін досвідом, стажування, виконання спільних екологічних проектів, науково-дослідних програм і видання підручників та посібників; термінова підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів вищих навчальних закладів у галузі екологічної освіти. [125]

Отже, одним з важливіших складників екологічного виховання студентів є практика. Наприклад, для відповідних спеціальностей Харківського національного університету геолого-географічна практика з загальної географії. Місцем для проведення таких практик стало два маршрути: Донецько-Кримській та Закарпатський, які є яскравою ілюстрацією різноманітних антропогенних порушень природного стану навколишнього середовища. Все, що бачать власними очима студенти та підкріплюють відповідними поясненнями викладача має великий виховний вплив, оскільки пробуджує бажання покращити навколишнє середовище, дозволяє глибоко усвідомити необхідність отримання знань та вмінь раціонального природокористування. [71, 176]

Таким чином, завдання екологічної освіти та виховання під час практики можна сформулювати наступним чином:

1. Формування у студентів переконання у відсутності перспективи технократичного розвитку та необхідності заміни його на екологічний, оснований на цілісній картині світу, розумінні єдності всього живого та неживого у складній організованій глобальній системі гармонійного співіснування та розвитку.

2. Спостереження за порушенням динамічної рівноваги в навколишньому природному середовищі, ознайомлення з умовами розробок важливіших корисних копалин та їх наслідками для природи, з прикладами нераціонального та неповного використання мінеральної сировини.

3. Виявлення місць з несприятливими та небезпечними природними умовами для життєвого та промислового будівництва.

4. Ознайомлення з розмаїттям природних процесів, виявлення серед них таких, які можуть розглядатися як шкідливі для людини та органічного світу взагалі.

5. Отримання загальних уявлень про позитивні дії людини з підтримки та збереження навколишнього середовища у стійкому стані.

6. Виявлення різних шляхів забруднення поверхових та підземних вод у обставинах активного інженерно-геологічного та промислового будівництва.

7. Знайомство з відомими пам'ятниками природи, виявлення нових пам'ятників, підготовка пропозицій щодо їх реєстрації. [71, 177]

Для виявлення серед учнів і студентів тих, хто особливо зацікавлений у більш глибокому пізнанні дисциплін екологічної спрямованості, особливий інтерес представляє охоплення якомога більшої кількості учасників екологічними олімпіадами різного рівня. Згідно з традиціями, які склалися на цей час, екологічні олімпіади проводяться в декілька етапів (турів). На початковому етапі в екологічній олімпіаді школярів можуть брати участь усі бажаючі, особливо учні класів хіміко-біологічної, екологічної і еколого-економічної орієнтації. Запитання першого туру мають бути досить простими і не виходити за межі змісту програми з основ екології. Іншою формою співпраці учнів і викладачів середніх і вищих навчальних закладів є проведення наукових конференцій. За можливістю, матеріали цих конференцій необхідно публікувати відкритим друком. [122, 13]

Ще однією важливою складовою позанавчального формування екологічної свідомості може стати такий вид діяльності, що поширюється останніми роками, як екологічний туризм. За результатами економічного аналізу останнім часом найбільшу частку і найбільший приріст прибутків дає саме екологічний туризм. Відповідно до даних Стенфордського науково-дослідного інституту екологічного туризму, що був створений у 1990 році,

даний вид подорожей має у світовому масштабі темпи приросту, які складають щорічно 30 %. Ecotravel, Ecotourism, Le enviromental tourism, Tourism du sante, Sustainable tourism, Natur tourism, Green tourism має безліч назв і перекладається по-різному: пригодницький, цільовий, науково-дослідний, культурний, зелений, стійкий, сільськогосподарський. Найчастіше вживається поняття “екологічний туризм” або його скорочений варіант – “екотуризм”.

Екотуризм, як напрям туристської діяльності, сформувався в Північній Америці близько 1985 року в руслі розвитку туризму для природознавців. Сам термін запровадив у 1983 р. дослідник Гектор Себалес, і спочатку він означав подорожі до пустельних і маловідвідуваних місць з метою їхнього вивчення. Зараз екологічний туризм – це подорож, яка має на меті відвідування природних місцевостей, не порушених людською діяльністю або тих, що охороняються, за умов не порушення цілісності екосистем і не завданню ніяких збитків навколишньому природному середовищу. Отже, пріоритети під час вибору місця подорожі змінюються від просто місць, де можна комфортно і затишно провести час, користуючись різноманітними розвагами, вигодами цивілізації, до вибору місць, де час проведений у подорожі, буде не просто використано для відпочинку, а й пізнання, корисної, необтяжливої діяльності, заняття фізичною культурою, і особливо, діяльністю, яка спрямована на захист і охорону навколишнього природного середовища.

Але головною метою подорожі виступає науково-пізнавальний інтерес до навколишнього природного середовища, спостереження за ним та охорона його; саме це ставить на меті екотуризм як одна з найвпливовіших і дійових форм позашкільної природоохоронної освіти та навчання.

Екотуризм – це обґрунтований підхід, що створює новий вид туристського продукту, характеристиками якого є:

1. Екологічна безпека для здоров'я споживача.
2. Економія коштів і природних ресурсів.

3. Доступність для різних соціальних груп.
4. Найменший екологічний ризик під час здійснення цього виду діяльності.

Екотуризм сприяє:

1. Поліпшенню та поглибленню суспільного розуміння навколишнього середовища й існуючих у ньому проблем;
2. Максимізації економічних переваг для країн, які приймають екотуристів;
3. Мінімізації негативного впливу на природне середовище туристського регіону.

Екотуризм включає тури для вивчення і спостереження за живою природою, археологічні та етнографічні тури. Також до сфери екологічного туризму належать: сільський, альтернативний, культурологічний туризм. Сільський туризм – це відвідування ферм і сіл з метою заглиблення в сільську атмосферу життя (Rural tourism). Альтернативний туризм – подорожі до місць з напруженою або критичною екологічною ситуацією, що мають на меті реалізацію заходів з підвищення якості середовища, відтворення ландшафтного розмаїття, підвищення рівня екологічної освіти. Культурологічний туризм передбачає здійснення подорожей, основною метою яких постає вивчення та максимальне збереження місцевих спільнот, їхньої культурно-традиційної спадщини. Таке розгалуження свідчить про значний розвиток та перспективи екотуризму. Розглядаючи питання про роль екотуризму в процесі екологізації громадського життя, необхідно розмежувати поняття екологічності туризму і власне екологічного туризму. Екологічність або неекологічність туризму визначається ступенем і характером впливу індустрії туризму на навколишнє природне середовище, а також містить у собі заходи щодо його збереження та відновлення. Метою екологізації туристської діяльності є інтегрування екологічних знань у сферу туризму. Під екологічністю туризму варто розуміти весь спектр взаємодії даної індустрії і навколишнього середовища. У контексті зіставлення обох

понять екологічний туризм слід розглядати як один із багатьох різновидів туристської діяльності, який характеризується найвищим ступенем екологічності, тобто найменшим впливом на ресурси, які використовуються під час його здійснення. [120, 120] У світлі надходження України до Болонського процесу та поширення можливостей студентської мобільності цей вид екологічного виховання буде, при певній підтримці освітніх закладів та урядовців, набирати популярності та впливовості.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що утвердження екологічних пріоритетів в процесі практичної діяльності студентів та позааудиторне екологічне виховання досягається за рахунок проведення зустрічей з провідними спеціалістами з екології і діловими людьми відповідних галузей; пропаганди екологічних та еколого-правових знань у різних галузях господарчого життя; наочності в аудиторіях, бібліотеках, читальних залах, кафедрах, гуртожитках; проведення диспутів з екологічних проблем, екскурсій до музеїв тощо. [121, 112] Ознайомлення з особливостями розвитку рідного краю, його біологічними, фізичними та людськими ресурсами, самостійне вирішення практичних завдань з екології та розуміння себе як людини не тільки теоретично, а й практично – головні ланки формування екологічної свідомості.

Обговорення позитивних та негативних прикладів користування багатствами природи дозволяє формувати у студентів їхню власну дійову позицію, яка допомагає їм відстоювати питання екологічної безпеки, брати участь у різних товариствах, діяльність яких спрямована на збереження і відновлення екологічно чистих зон та утворення заповідників. Екологічно грамотний й вихований будівельник не побудує дім, у якому стіни будуть випромінювати шкідливі для здоров'я мешканців речовини. Екологічно грамотний і вихований металург не дозволить зливати в море відходи підприємства. Екологічно грамотний інженер-автомобіліст буде працювати над удосконаленням пального. [97, 146] Для підготовки саме таких фахівців потрібно об'єднати зусилля в еколого-виховній роботі у аудиторії, на

практиці та за межами навчального закладу.

ВИСНОВКИ

1. Вихідними у теоретико-методологічному дослідженні екологічної культури є поняття " культура " і " природа ". Природа як весь матеріально-енергетичний світ Всесвіту, як сукупність природних умов існування людського суспільства, безпосередньо (прямо чи опосередковано) пов'язана з культурою, яка відображає історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини. Культура - це напружений пошук людством людської міри природного і природної міри людського, з тим щоб піднятися до універсальної міри, в лоні якої долається їх обмеженість. Культура в цьому розумінні є людське відношення людини до природи. Чим далі культура у своєму розвитку відривається від природи, тим більше міра гармонійності їхнього співвідношення стає мірою культурності людського існування.

2. Культура завжди була важливою умовою розвитку суспільства, будучи якісно особливим засобом реалізації цього процесу. В умовах, коли діяльність людини в біосфері може бути порівняна за результатами з геологічними факторами в перетворенні земної оболонки (В.Вернадський), наслідком якої і стала глибока екологічна криза, культура вперше в сторії людства повинна виступити у новій ролі, ставши засобом самозбереження суспільства, а саме - властивістю екологічного самозабезпечення. Культура вступає в екологічний стан свого розвитку, стає по великому рахунку - екологічною культурою.

3. Екологічна культура - це і процес і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, норм, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного відношення до неї і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії і правил " поведінки людини в оточуючому світі. Екологічна культура - це і знання основних закономірностей і взаємозв'язків у природі і суспільстві, переживання і переконання, діяльно-практичне відношення до природи. Це

- своєрідний" кодекс поведінки", що лежить в основі екологічної діяльності.

4. Екологічна культура - багатомірний цілісний компонент інтелектуальної і духовної культури особистості, що забезпечує творчу самореалізацію в осмисленні і вирішенні екологічних проблем. Вона є інтегральною категорією у структурі якої можна виділити перш за все три базових взаємопов'язаних взаємопроникаючих компоненти: 1/ екологічні знання: рівень екологічної освіти і просвіти (інтелектуальна компонента); 2/ екологічна свідомість: емоційні почуття, морально-естетичні переживання (ціннісна компонента); 3/ екологічна діяльність: відповідний запас практичних умінь, навичок у справі охорони природи (діяльнісна компонента).

5. Екологічна культура вбирає в себе найкращі гуманістичні та екофільні традиції колишньої культури та надає їм новий імпульс розвитку, суттєво поширюючи та одночасно конкретизуючи гуманістичний сенс людських дій, тому що в їхню орбіту має бути включена не тільки сфера соціальних, але й природних явищ, що складають середовище людського життя. У зв'язку з цим екологічна культура являє собою більш високу та досконалу форму розвитку гуманізму в цілому. Еколого гуманне означає дбайливе ставлення до всіх форм життя та до умов, які його забезпечують. Сформованість такої культури визначатиме майбутнє цивілізації.

6. Екологічна ситуація в світі досить складна і потребує прийняття негайних заходів. Однак для можливості реалізації таких мір необхідно усвідомлення як студентською молоддю, так і всім суспільством глибини і важливості екологічних проблем, що назріли. Необхідно якісно змінити природу суспільства, необхідна нова цивілізація з іншим світоуявленням, для якої сукупність екологічних імперативів буде настільки ж органічно наявна, як і прагнення до збереження життя людини. Але для цього необхідно виховати таку цивілізацію. Сформувати певну екологічну культуру в основу якої покладати принципи гуманності мудрості. У такому разі екологічна культура стане принципом орієнтації цінностей суспільства

і студентської молоді на захист природи, людини, суспільства, духовної сфери суспільства. Саме для цього необхідно розробляти і застосовувати якісно нові підходи і програми екологічної освіти, починаючи зі шкіл і продовжуючи у вищих навчальних закладах, спрямовані на формування екологічного світогляду.

7. Утвердження екологічних пріоритетів у процесі практичної діяльності студентів та позааудиторне екологічне виховання досягається за рахунок проведення зустрічей з провідними спеціалістами з екології і діловими людьми відповідних галузей; пропаганди екологічних та еколого-правових знань у різних галузях господарчого життя; наочності в аудиторіях, бібліотеках, читальних залах, кафедрах, гуртожитках; проведення диспутів з екологічних проблем, екскурсій до музеїв тощо. Ознайомлення з особливостями розвитку рідного краю, його біологічними, фізичними та людськими ресурсами, самостійне вирішення практичних завдань з екології та розуміння себе як людини не тільки теоретично, а й практично – головні ланки формування екологічної свідомості.

8. Обговорення позитивних та негативних прикладів користування багатствами природи дозволяє формувати у студентів їхню власну дійову позицію, яка допомагає їм відстоювати питання екологічної безпеки, брати участь у різних товариствах, діяльність яких спрямована на збереження і відновлення екологічно чистих зон та утворення заказників і заповідників. Екологічно грамотний й вихований будівельник не побудує дім, у якому стіни будуть випромінювати шкідливі для здоров'я мешканців речовини. Екологічно грамотний і вихований металург не дозволить зливати в море відходи підприємства. Екологічно грамотний інженер-автомобіліст буде працювати над удосконаленням пального. Для підготовки саме таких фахівців потрібно об'єднати зусилля в еколого-виховній роботі в аудиторії, на практиці, та за межами навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П. Екологічна політика і освіта: проблеми становлення // Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – С. 253-258.
2. Анисимов С.Ф. Ценности реальные и мнимые. – М.: Мысль, 1970.
3. Апресян Р. Г. Совещание ЮНЕСКО по проблемам преподавания этики и биоэтики / Р. Г, Апресян, Н. А. Шамов // Вопросы философии. – 2001. - № 10. С. 159-164.;
4. Барбье М. Введение в химическую экологию / М. Барбье - М.: Мир. – 1978. – 227 с.
5. Беседа с В. Знаковым // Человек. – М., 1998. - № 5. – С. 81-82.
6. Білявський Г.О., Богомолів В.М. Першочергові завдання вдосконалення екологічної освіти і виховання в Україні // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2002. – С. 48-52.
7. Борецька Н. П. Сучасні методологічні проблеми модернізації вищої освіти та ефективної підготовки майбутніх фахівців / Н. П. Борецька, А. В. Кальянов // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины: Сб. науч. тр. / НАН Укр. Ин-т эконом. пром-ти. – Донецк, 1999. – С. 265 – 271.
8. Бромлей Ю.В. Культура и этические аспекты экологии // Общество и природа: Исторические этапы и формы взаимодействия / Отв. ред. М.П. Ким. – М.: Наука, 1981. – С. 85-95.
9. Бугайцева Г.М. Ціннісні орієнтації особистості // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник наукових праць. Київський університет імені Тараса Шевченка, Запорізький державний університет, Одеський державний університет імені І.І.

Мечникова. – Київ – Запоріжжя – Одеса, 1998. – Випуск 3. – 150 с. – С. 159-165.

10. Быть или не быть человечеству (материалы «круглого стола» журналов «Вопросы философии» и «Экология и жизнь») // Вопросы философии. – 2000. - № 9. – С. 5.

11. Вашкевич В.М. Життєві цінності в структурі історичної свідомості сучасної студентської молоді // Нова Парадигма: Журнал наукових праць / Гол. Ред В.П. Бех. – Вип. 39. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С.47-53

12. Вернадский В. И. Живое вещество / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1978. – 358 с.

13. Вернадский В. И. Размышления натуралиста / В. И. Вернадский. – Кн. 1: Пространство и время в неживой и живой природе. – М.: Наука, 1975. – 175 с.

14. Вершинина Е. М. Непрерывное воспитание и гуманизация – объективно необходимый этап в развитии системы образования /Е. М. Вершинина // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – Х.: НТУ «ХПІ», 2003. – С. 228-237.;

15. Гардашук Т.В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. – К.: ТОВ ВПЦ “Техпринт”, 2000. – 126 с.

16. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии. – М.: Изд-во РУДН, 1998. – 172 с.

17. Гирусов Э.В. Экологическое осознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы // Философские проблемы глобальной экологии. – М.: Наука, 1983. – С. 105-120.

18. Глазунов Е.Г. Экологическое мировоззрение – основа природоохранной деятельности // Экологическая безопасность и здоровье людей в XXI веке: Материалы (статьи, краткие сообщения и тезисы докладов) VI Всероссийской научно-практической конференции. Г.

Белгород, 10-12 октября 2000г. – белгородский государственный университет; Издательский центр “Логия”. – 150 с.

19. Голубець М.А. Від біосфери до соціосфери. – Львів: Поллі, 1997. – 256с.

20. Горелов А. А. Экология: Курс лекций / А. А. Горелов - М.: Центр, 1998. – 240 с.

21. Горелов А. А. Экология: Учеб. Пособие для вузов. / А. А. Горелов – М.: Юрайт-М, 2002. – 312 с.

22. Горелов А.А. Человек – гармония – природа. – М.: Наука, 1990. – 188 с.

23. Горохов В.А., Челингаров А.Н. Образование в области окружающей среды. – Л.: Гидрометеиздат, 1987.– 39 с.

24. Губин В.Д. «Культура» и «природа» в феномене творчества // Философия и история культуры. – М.: Наука, 1985. – С. 112-137.

25. Деннет Д. Онтологические проблемы сознания // Аналитическая философия: возникновение и развитие: Онтология. – М., 1995. – С. 100-120

26. Деркач В. Людина і природа: міфи сучасної свідомості і проблема збереження довкілля / В. Деркач // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 75-98.;

27. В. В Добровольський. Екологічні знання: Навчальний посібник / В. В. Добровольський – К.: Професіонал, 2005. – С. 16.

28. Елисеев Ю.Б. Дистанционные методы – вчера, сегодня, завтра / Ю. Б. Елисеев // Информационное обеспечение рационального природопользования. – М.: Единство, 2001. – С.13-19.

29. Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного знания. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.

30. Заславский Б. Г. Управление экологическими системами / Б.Г. Заславский, Р. А. Полуэктов. – М.: Наука, 1986. – 290 с.;

31. Захлебный А.Н. Школа и проблемы охраны природы. Содержание природоохранительного образования. – М.: Педагогика, 1981. – 184 с.
32. Зверев И.Д. Методологические основы принципов и условий реализации экологического образования // Педагогические принципы и условия экологического образования. – М.: АПН СССР, 1983. – 98 с.
33. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. – М.: Политиздат, 1980. - 303 с.
34. Злобін Ю. А. Загальна екологія / Ю. А. Злобін, Н. В. Кочубей. Навч. посіб. – Суми: Університетська книга, 2003. – 416с.;
35. Злобін Ю. А. Основи екології / Ю. А. Злобін. – К.: Лібра, 1998. – 248 с.
36. Злобіна О., Мартинюк І, Соболева Н., Тихонович В. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 299 с.
37. Зязюн І. А. Гуманізм освіти ХХІ століття: філософський і психологічний аспект / І. А. Зязюн // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2002. - № 2. – С. 23-35.;
38. Игнатовская Н.Б. Природа как ценность культуры. – М.: “Знание” 1987. – 64 с.
39. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы – СПб: Изд. “Питер”, 2000. – 512 с.
40. Історія світової культури: Навч. посібник / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – К.: Либідь, 1999. – 368 с.
41. Йонас Г. Изменившийся характер человеческой деятельности // Человек. – М., 1999. - № 2. – С. 15.
42. Кант И. Трактаты и письма. – М.: Мысль, 1980. – 562 с.
43. Килимник О.С., Рудоміно-Дусятська О.В. Світоглядні екологічні уявлення і особистісні цінності молоді // Наукові праці МАУП

(Міжрегіональна Академія управління персоналом. – К.: Мауп, 2003. - № 11. – С. 114-117.

44. Киселёв Н.Н. В гармонии с природой. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 126 с.

45. Киселёв Н.Н. Мировоззрение и экология. – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.

46. Киселёв Н.Н. Объект экологии и его эволюция: философско-методологический аспект. – К.: Наукова думка, 1979. - 135 с.

47. Киселёв Н.Н. Экологическое воспитание трудящихся. – К.: Наукова думка, 1988. – 56 с.

48. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології / М. Кисельов // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 15.

49. Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу // Філософська думка. – 2005.- № 2. - С.130-150.

50. Кисельов М. Екологічні реалії та політична культура // Сучасність. – 2002. - № 10. – С. 92-102

51. Кисельов М.М. Екологічна свідомість українців // Науковий Світ. – 2002.- № 7. - Липень. – С. 5, 28-29.

52. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.

53. Кисельов М.М., Крисаченко В.С., Гардашук Т.В. Методологія екологічного синтезу. – К.: Наукова думка, 1995. – 158 с.

54. Кобылянский В. А. Концептуальные основы экологического образования / В. А. Кобылянский // Философские науки. – 2005, - № 3. – С. 43/

55. Козуля Т.В. Стандартизація. Екологічна стандартизація і метрологія. Навч. посіб. / Т. В. Козуля, О. О. Романовський – Х.: НТУ «ХП», 2005. – 228с.

56. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Политиздат, 1980.– 408 с.

57. Коммонер Б. Замыкающийся круг: Природа, человек, технология. – Л.: Гидрометеоздат, 1974. – 276 с.
58. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с
59. Концептуальні виміри екологічної свідомості: Монографія / М.М. Кисельов та ін. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
60. Костенко Н.В., Оссовский В.Л. Ценности профессиональной деятельности. – К., 1986. – С.22
61. Кострюков С. Исторична генеза поняття “цінність” у філософії // Вища освіта України. – 2002. - № 4. – С. 24-31.
62. Кривега Л.Д. Личность студента-первокурсника: опыт анализа // Студент 2000: каким ему быть?. Материалы научно-практической конференции. – Запорожье, 2000
63. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
64. Крисаченко В.С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. – К.: Заповіт, 1998. – 688 с.
65. Крисаченко В.С. Природні катастрофи: легенди, гіпотези, факти. – К.: Політвидав України, 1989. – 118 с.
66. Крисаченко В.С. Философский анализ эволюционизма. – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
67. Крисаченко В.С., Мостяев О.І. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
68. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика. – К.: Знання України, 2001. – 598 с.
69. Кропоткин П. А. Этика. – М., 1991. – 118 с.
70. Кудинов И. Жизненные стратегии современного студенчества // Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції “Сучасне студентство України: досвід, проблеми, перспективи” 2004 р. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – 380 с. – С.76 – 78.

71. Кудрявцева О. Г. Роль учебных геологических практик студентов-гидрогеологов в системе непрерывного экологического образования и воспитания / О. Г. Кудрявцева // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., эколог. Вып. 455. – Харьков, 1999. – С.176.
72. Кудрявцева О. Г. Трансформация экологического понятийного аппарата в системе «школа – вуз» / О. Г. Кудрявцева // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., эколог. Вып. 402. – Харьков, 1998. – с. 213.
73. Кузнецова Т.В. Философская теория культуры: этапы развития // Философские науки. – 2003. - № 7. – С. 43-60.
74. Лем С. Сумма технологии. – М., 1970.
75. Липицкий В.С. Человек, природа, воспитание. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 56 с.
76. Лихачёв Д.С. Экология культуры // Знание – сила. – 1982. - № 6. – с. 22-24.
77. Лук'янова Л. Б. Екологічна складова Державного стандарту професійно-технічної освіти / Л. Б. Лук'янова // Педагогіка та психологія професійної освіти: результати досліджень та перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. – К., 2003. – С. 420.
78. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность. – К., 1984. – 118 с.
79. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1990. – С.38.
80. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983. – 284 с.
81. Марушевський Г. Ідейно-концептуальні витoki екологічної етики / Г. Марушевський // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 47-75.;
82. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999.
83. Медведев Е.И. Жудина В.И. Красильников С.В. Экологическое мышление и нравственность // Экология и учебный процесс: Темат. сб. науч.

Трудов / Редкол.: В.И. Толмачев (отв. ред.) и др. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР. 1990. – С.:10-17.

84. Межуев В.М. Культура и история. – М., 1977.

85. Мельник Л. Г. Екологічна економіка / Л. Г. Мельник. – Суми: Університетська книга, 2002. – 346с.

86. Мельник Л. Г. Информационная экономика / Л. Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2003, - 288 с.

87. Минкявичюс Я.В. Место и роль культуры во взаимодействии общества и природы // Философия и культура. – М., 1989. – С. 216-235.

88. Михайленко О. Екологічна етика як нова концепція буття // Вища освіта України. – 2002. - № 4.– С.16-19.

89. Моисеев Н. Н. Формула экологического образования // Экология и жизнь. – 1996. - № 1. – С. 112.

90. Моисеев Н. Н. Экология, нравственность, политика // Вопр. филос. - 1989. -№5. - С

91. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол. гвардия, 1990.- 351с.

92. Моисеев Н.Н. Человек. Среда. Общество: Проблемы формализованного описания. – М.: Наука, 1982. – 240 с.

93. Моисеев Н.Н. Экология человечества глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации). – М.: Мол. гвардия, 1988. – 254 с.

94. Морозова Л.П. Виховання екологічної культури особистості // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник наукових праць. Київський університет імені Тараса Шевченка, Запорізький державний університет, Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. - Київ-Запоріжжя - Одеса. – “ЭТТА-ПРЕСС”.- 1998. – 150 с. Випуск 3.- С. 223-228

95. Морозова Л.П. Еволюція системи ціннісних орієнтацій української молоді в умовах соціокультурних змін // Нова Парадигма, Альманах наукових праць. – Вип 34. – Запоріжжя, 2003. – С. 12-21.

96. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002. – 550 с.

97. Насонкіна Н. Г. Екологічна освіта і духовне виховання молоді / Н. Г. Насонкіна, О. В. Романова // Екологічна освіта і виховання: Мат. наук.-практ. конф. Всеукр. еколог. Ліги. – 2004. – С. 146.

98. Некос А. Н. Досвід втілення єдиної системи безперервної екологічної освіти та виховання у позашкільних навчальних закладах / А. Н. Некос // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., еколог. Вып. 402. – Харьков, 1998. – С. 210-211.

99. Некос А. Н. Екологічна освіта та виховання: географічні та педагогічні основи / А. Н. Некос. Автореф. дис. на здобуття зв. канд. географ. наук. – Х., 1994. – С. 5.

100. Некос А. Н. О необходимости повышения фундаментальных психолого-педагогических знаний при подготовке профессионалов-экологов / А. Н. Некос // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., еколог. Вып. 402. – Харьков, 1998. – С. 207.

101. Некос В. Е. Принципиальные основы создания единой системы экологического образования и воспитания в Украине / В.Е. Некос // Проблемы создания единой системы экологического образования и воспитания в Украине. Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. – Харьков, 1994. – С. 5-6.

102. Немец Л. Г. Роль географии в энвйронментальной педагогике / Л. Г. Немец // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., еколог. Вып. 402. – Харьков, 1998. – С. 206.

103. Немец Л. Н. Энвйронментальное образование: история, реалии, перспективы / Л. Н. Немец // Вестн. Харьк. гос. ун-та. Сер. геолог., геогр., еколог. Вып. 455. – Харьков, 1999. – С.167.

104. Нечипас Ю. В. Экологический кризис как результат конфликтов между экономической деятельностью и окружающей средой / Ю. В. Нечипас // Конфлікти в суспільствах що трансформуються: Зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харківських політол. читань) / Нац. юрид. акад. ім Я.Мудрого та ін. – Х.: Право, 2001. – С.81.
105. Образование в области окружающей среды в свете рекомендаций Тбилисской конференции. – Париж, ЮНЕСКО. – 1981. – С. 11-12.
106. Одум Ю. Экология. В 2-х т. – М.: Мир, 1986. – Т.1. – 328 с.
107. Ожегов Ю.П., Никонорова Е.В. Экологический импульс. - М.: Мол. гвардия, 1990. – 271 с.
108. Олдак П.Г. Колокол тревоги: Пределы бесконечности и судьбы цивилизации. – М.: Политиздат, 1990. - 198 с.
109. Олексин А. В. Гуманистика как новый подход к познанию живого / А, В. Олексин // Вопросы философии. – 1992. - № 11. – С. 148.
110. Орлов Б.В., Эйнгорн Н.К. Духовные ценности. Проблема отчуждения. – Екатеринбург, 1993 – 183 с
111. Ортега-и-Гассет Х. Камень и небо – М., 2000.
112. Отношение школьников к природе / Под ред. И.Д. Зверева, И.Г. Суравешной. – М.: 1988.– 127 с.
113. Пазынич С. Н. Екологічна освіта и воспитание – субоснова научно-технического и социального прогресса / С. Н. Пазынич // Вістник Національного технічного університету «ХПІ». Зб. наук. пр. Темат. вип. «Філософія». – Х., 2004. - № 6. – С. 33.
114. Пазынич С. Н. Экологическое образование и воспитание – субоснова научно-технического и социального прогресса / С. Н. Пазынич // Вістник Національного технічного університету «ХПІ». Зб. наук. пр. Темат. вип. «Філософія». – Х., 2004. - № 6. – С. 30.
115. Панченко Л. Цінність як філософська інтенція буття людини // Вища освіта України. – 2002. - № 4. – С. 33-37

116. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: Авт. дис... к-та філос. наук: 09.00.03 / Академія педагогічних наук, Інститут вищої освіти. – К., 2003. – 19 с
117. Парунова Ю.Д. Место и роль ценностей в механизме социализации // Культура народов Причерноморья. - 2004. - N55, Т.2. - С. 36-40
118. Пахомова Н. В. Экологический менеджмент / Н. В. Пахомова, А. Эндерс, К. Рихтер. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.;
119. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
120. Подкоłodна М. М. Екологічний туризм як засіб позашкільної природоохоронної освіти та виховання молоді / М. М. Підкоłodна // Екологічна освіта і виховання: Мат. наук.-практ. конф. Всеукр. еколог. Ліги. – 2004. – С. 120.
121. Подольська Є. А. Освіта як чинник розвитку особистості в соціокультурному контексті: Монографія / Є. А. Подольська, В. М. Назаркіна, А. О. Яковлев – Х.: Вид-во НФАУ: Золоті сторінки, 2002. – 236 с.
122. Полетаєва Л. М. Форми неперервної екологічної освіти / Л. М. Полетаєва // Екологічна освіта і виховання: Мат. наук.-практ. конф. Всеукр. еколог. Ліги. – 2004. – С. 13.
123. Полохало А. Негражданское общество как социополитический феномен Украины//Полис.–1999.–№6
124. Природа моделей и модели природы / Под ред. Гвишиани. – М.: Мысль, 1986. – 270 с.
125. Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення Колегії Міністерства освіти та науки України № 13/6-19 від 20.12.2001. "Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України", -№ 7, квітень, 2002 р. – С. 3.

126. Програма дій з подальшого впровадження “Порядку денного на XXI століття” (“RIO+5”). – К., 2000.
127. Прохоров Б.Б. Экология человека. Терминологический словарь. – Ростов н/Д: Феникс. – 476 с.
128. Пустовіт Г. Філософсько-культурологічний аспект у екологічній освіті // Шлях освіти. – 2002. - № 3. – С. 2-7.
129. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
130. Реймерс Н.Ф. Экология. Теории, законы, принципы и гипотезы. – М.: Россия молодая, 1994. – 367 с.
131. Руднева Е.Л. Ценностные ориентации студенческой молодежи // Педагогіка, психологія та медико – біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. - Х., 2002.- N 13. - С. 81-88.
132. Салтовський О.І. Основи соціальної екології. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
133. Семиноженко В. П. Екологія. Енергія. Майбутнє. / В. П. Семиноженко, П. М. Канило, В. М. Остапчук, О. І. Ровенський – Х.: Прапор, 2003. – 464с.
134. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси. Навч. посібник. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
135. Скребец В. А. Уроки Чернобыля в психолого-педагогической концепции экологического образования и воспитания / В. А. Скребец // Наук.-метод. конф. «Людина та навколишнє середовище: Проблеми безперервної екологічної освіти у вузах»: Зб. наук. праць. Одеса, 1996. – С. 44.
136. Снакин В. В. Оценка состояния и устойчивости экосистем / В. В. Снакин, В. Е. Мельниченко, Р. О. Бутковский. – М., 1992. – 347 с.
137. Сосунова И. Экологическая мораль как социологическая категория // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2003. - № 4. - с.: 130-138

138. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях // Вопросы философии. – 2004. - № 7. – С. 86-98.
139. Сугрובה Ю.Ю. К вопросу о типологизации ценностных ориентаций в молодежной культуре // Культура народов Причерноморья. - 2002. - N36. - С. 260-261
140. Таглина Ю. С. Экологический кризис: к вопросу о проблемах выхода / Ю. С. Таглина // Вістник Національного технічного університету «ХПІ». Зб. наук. пр. Темат. вип. «Філософія». – Х., 2003. - № 2. – С. 149.
141. Тарапата И.И., Манжелеев Г.Н., Латышева Т.В., Брыжатая Е.С., Попов Б.Г., Латышев С.В. Динамика отношения к жизненным ценностям и формирование личности старшеклассника // Педагогика, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2005. - № 10. – С. 116-119
142. Тарасенко Н.Ф. Природа, технологія, культура. – К.: Наукова думка, 1985. 255 с.
143. Тарасова О. И. Экология культуры и образования / О. И. Тарасова // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту “Нар. укр. акад.”. – 2001.-Т.7. – С.275-280.
144. Тимочко Т. В. Мета і завдання Всеукраїнської екологічної Ліги у галузі екологічної освіти та виховання / Т. В. Тимочко // Екологічна освіта і виховання: Мат. наук.-практ. конф. Всеукр. еколог. Ліги. – 2004. – С. 32.
145. Товажнянський Л. Л. Основні аспекти формування нової парадигми інженерної освіти / Л. Л. Товажнянський // Педагогіка та психологія професійної освіти: результати досліджень та перспективи: Зб. наук. пр. / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. – К., 2003. – С. 158-163.
146. Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Екомайбутне. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
147. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: “Знання” України, 2001. – 333 с.
148. Трошина О. А. Досвід комплексної екологічної освіти студентської молоді / О. А. Трошина // Екологічна освіта і виховання: Мат.

наук.-практ. конф. Всеукр. еколог. Ліги. – 2004. – С.24-31.

149. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. – М., 1990. – С. 438

150. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1961. – 212 с.

151. Урсул А.Д. О понятии «экологическая деятельность» // Философ. науки. – 1986. - № 1.

152. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. – М. Педагогика, - 1974. – Т.1. – 584 с.

153. Фарб П. Популярная экология. – М., 1971.

154. Федоренко О. І. Питання екологічного виховання та освіти населення / О. І. Федоренко, В. Н. Ткач, Т. В. Тимочко // Екологічна освіта та виховання. - 2005. - № 3. – С. 20-26.

155. Фомина Л.П. Понятие и типы ценностных ориентаций. – Л., 1976. – 21 с

156. Фролов А.К., Копейка В.В. Воспитание человека с экологическим мировоззрением как путь решения глобального экологического кризиса // Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції “Сучасне студентство України: досвід, проблеми, перспективи” 2004 р. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – 380 с. – С. 43-46. Література:

157. Фролов И.Т. Человек сегодня и завтра // Наука и жизнь. – 1976. - № 9. – С. 14-17.

158. Фромм. Иметь или быть. – М., 1986. – С. 392.

159. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 319.

160. Халтобин В.О. Мнение молодежи о выборе деятельности // Молодь і соціальний розвиток на сучасному етапі. Збірник статей за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Частина 2. (Запоріжжя, 21-25 травня 1997 року). / Під заг. Ред Л.І. Міщик. – Запоріжжя: “Просвіта”, 1998. – 128 с. - С. 79-82.

161. Хилько М.І. Екологічна культура: стан та проблеми формування. – К.: “Знання” України, 1999. – 36 с.
162. Хилько М.І. Екологічна політика. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.
163. Хилько М.І., Кушерець В.І. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях. – К.: “Знання” України, 2006. – 144 с.
164. Хилько М. Екологічна криза у філософсько-етичному вимірі / М. Хилько // Філософська думка. – 2000. - № 3. – С. 26.
165. Цицерон Марк Тулий. Тускуланские беседы // Избр. Соч. – М.: Худ. литература, 1975. – 456 с.
166. Ціннісні орієнтації: Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90- років. – К., 1995
167. Шаронова Н. В. Підготовка фахівців з комп’ютерного еколого-економічного моніторингу у загальній системі формування технічної еліти (деякі концептуальні питання) / Н. В. Шаронова // Теорія і практика управління соціальними системами – 2003. - № 4. – С. 85.
168. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу // Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2004. - № 4 (18). – С. 154-166.
169. Швевс Г.И. Пути формирования экологического мышления // Экология и учебный процесс: Темат. сб. науч. Трудов / Редкол.: В.И. Толмачев (отв. ред.) и др. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР. 1990. – С.: 4 -9
170. Шевцов А.Г. Экологическое воспитание: Методологические проблемы // Философско-социологические проблемы воспитания. – Свердловск: Изд-во Уральс. Ун-та, 1980. – С. 83-84.
171. Шкловский И.С. Проблема внеземных цивилизаций и её философские аспекты // Вопр. философии. – 1973. - № 2.
172. Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х т. – М.; Пг., 1923. – Т.1.
173. Экологическая безопасность: какие дороги ведут к цели // Философия и жизнь. – 1990. - №7. – 44 с.;

174. Экология – экономика – нравственность. «Круглый стол» в редакции журнала «Наш современник» // Наш современник. – 1987. - № 1.

175. Экология и образование (материалы «круглого стола» журналов «Вопросы философии» и «Экология и жизнь») // Вопросы философии. – 2001. - № 10. – С. 7.

176. Юрченко Л. І. Екологічні аспекти морально-етичного виховання / Л. І. Юрченко // Концептуальні засади модернізації системи освіти в Україні: Прогр. та мат. Всеукр. Наук.-практ. конф. Харків, 1 лют. 2002. / М-во освіти і науки України, Нар. укр. акад. та ін. – Х., 2002. – С. 169.

177. Юрченко Л. І. Методологічні основи ідентифікації типів екологічної небезпеки / Л. І. Юрченко // Вістник Національного технічного університету «ХПІ». Зб. наук. пр. Темат. вип. «Філософія». – Х., 2003. - № 2. – С. 145.

178. Яницкий О. Н. Введение // Экологические проблемы капиталистического города.-М.: Прогресс,1985. - 50с.

179. Ясінська Н. Екологічна культура і освіта //Рідна школа. 2001. - № 8 (859) –с ерпень С. 24-2.